

Η ΕΝΝΟΙΑ ΤΗΣ ΤΙΜΗΣ ΣΤΗΝ ΗΛΕΚΤΡΑ ΤΟΥ ΣΟΦΟΚΛΗ
ΜΕΡΟΣ Β'

Στο πρώτο μέρος της μελέτης μου¹ εξήτασα την έννοια της τιμής ως κινητήριας δύναμης του 'Ορέστη. Υποστήριξα ότι ο γιός του 'Αγαμέμνονα εκπροσωπεί τον παλαιό, άριστοκρατικό κόσμο και όρίζει την τιμή με έξωτερικά κριτήρια, δηλαδή, τó κοινωνικό του γόητρο, τις υποχρεώσεις του και τά δικαιώματά του ως γιού του βασιλιά τών Μυκηνών. 'Ως έκ τούτου, ή σκέψη του και ή συμπεριφορά του καθορίζονται από τις δεσμεύσεις του ήρωικού κώδικα και κάτω άπ' αυτό τó πρίσμα γίνονται κατανοητές. 'Ο 'Ορέστης όφείλει ν' άνταποκριθεί στο πρότυπο συμπεριφοράς πού του έχει επιβληθεί από τόν Παιδαγωγό του.

'Η έννοια της τιμής άποτελεί την κινητήρια δύναμη και της άδερφής του 'Ορέστη, της 'Ηλέκτρας. Αυτό γίνεται φανερό από την πάροδο κιόλας, στην όποία συμμετέχει με τó τραγούδι της και ή ίδια. 'Ομως, όπως θά προσπαθήσω νά δείξω, ή κόρη του 'Αγαμέμνονα προσδίδει στην έννοια της τιμής οικουμενική σημασία και μάς μεταφέρει από τόν «κόσμο του δράματος» στον «κόσμο του θεάτρου», στο «έδω και τώρα» της παράστασης². 'Ο λόγος και ή στάση της ήρωίδας του Σοφοκλή έγγίζουσι τή σύγχρονη πραγματικότητα, όπως την άπεικονίζει και ή 'Ιστορία του Θουκυδίδη³.

1. Βλ. Δωδώνη: «Φιλολογία» 23(1994) 249-273 [στο έκξής: Μέρος Α'].

2. Βλ. Μέρος Α', σσ. 267 και σημ. 3, 268, 272.

3. 'Οπως έχει δείξει ό J. H. Finley, Jr. μέσχ άπ' τή σύγκριση της 'Ιστορίας του Θουκυδίδη και τών τραγωδιών του Εύριπίδη, ό Ιστορικός παρουσιάζει τή σκέψη της εποχής πού έξιστορεί και είναι επηρεασμένος από ιδέες διαδεδομένες στην 'Αθήνα πριν από την έξορία του. 'Ανάμεσα στο έργο του Θουκυδίδη και του Εύριπίδη υπάρχουν όμοιότητες στη σκέψη, στις ιδέες, στη διατύπωση, στην επιχειρηματολογία τών όμιλητών και στη στάση τών προσώπων άπέναντι στα γεγονότα. 'Οπως υποστηρίζει ό Finley, σε μικρότερο βαθμό τó ίδιο άποδεικνύεται και από τή σύγκριση με τις τραγωδίες του Σοφοκλή, αλλά τά παράλληλα παραδείγματα ανάμεσα στο δικό του έργο και του Θουκυδίδη είναι λιγότερα, βλ. «Euripides and Thucydides», *HSPH* 49(1938) 23-68, και ιδιαίτερα σ. 25 και σημ. 1. 'Οστόσο, όπως θά προσπαθήσω νά δείξω, τά παράλληλα στοιχεία ανάμεσα στην 'Ηλέκτρα του Σοφοκλή και στην 'Ιστορία του Θουκυδίδη είναι πολλά, όμως ό Finley δέν παραθέτει κανένα.

Περιμένοντας να επιστρέψει ο Όρεστής ως εκδικητής του φόνου του πατέρα τους, η Ήλέκτρα προσπαθεί να διατηρήσει ζωντανή τη μνήμη του Αγαμέμνονα, όχι από υπερβολική αγάπη γι' αυτόν, αλλά επειδή αρνεύται, για λόγους αρχών, να νομιμοποιήσει το παράνομο βασιλικό ζευγός¹. Η ήρωίδα θέτει το ζήτημα σε ήθικo επίπεδο. Έτσι, γίνεται αυτόκλητη τιμωρός της βίας και της αυθαιρεσίας, μάρτυρας ενός ήθικου χρέους.

Στην πάροδο καταγγέλλει ότι έχει μείνει ανύπαντρη και άτεκνη και ότι έχει απωλέσει τη θέση που της ανήκει μέσα στον οίκο του πατέρα της. Την προσωπική δυστυχία της την περιγράφει με ύρους του άπτικου Δικαίου: δέν έχει κανέναν άντρα για να την προστατεύει (ως φίλος ούτις ανήρ υπερίσταται, στ. 188)², ζει σαν έποικος άναξία (στ. 189), και έχει περιέλθει στην κατάσταση της δούλας (οίκονομῶ θαλάμους πατρός, ᾧδε μὲν / ἀεικεῖ σὺν στολᾷ / κεναῖς δ' ἀμφίσταμαι τροπέζαις, στ. 190-2). Σύμφωνα με τὸ άπτικὸ Δίκαιο, κάθε ελεύθερη Αθηναία είχε έναν κύριον, ο έποικος τήν εκπροσωποῦσε νομικά³. Όσο ήταν ανύπαντρη, αυτός ήταν ο πατέρας της, κι όταν παντρευόταν, ο σύζυγός της. Όμως η Ήλέκτρα δέν έχει οικογένεια, τη θέση του πατέρα της έχει σφετερισθεῖ ένας έχθρός, ο Αἰγισθος, η μητέρα της είναι δεσπότις και άμήτωρ, και μητροὶ οὐδέν ἐξισοῖ (στ. 597, 1154, 1194), ο άδερφός της είναι έξόριστος, κι η ίδια έχει μείνει ανύπαντρη και άτεκνη. Η κόρη του Αγαμέμνονα είναι ᾄοικος, όπως άποκαλεῖ η Δηάνειρα τις έξανδραποδισμένες γυναῖκες που φέρνει από τὸν πόλεμο ο Ηρακλῆς: ἐμοὶ γάρ οἶκτος δεινὸς εἰσέβη, φίλαι, / ταύτας ὀρώσῃ δυσπότημους ἐπὶ ξένης / χώρας ἀοίκους ἀπάτοράς τ' ἄλωμένας, / αἶ πρὶν μὲν ἦσαν ἐξ ἐλευθέρων ἴσως / ἀνδρῶν, τανῦν δὲ δοῦλον ἴσχουσιν βίον (Σοφ. Τρ. 298-302)⁴. Με παρόμοιο τρόπο περιγράφει τήν κατάσταση

1. Έπανελημμένα η Ήλέκτρα αναφέρεται με έμφαση στὸν οἶκτὸ και ᾄπρεπο θάνατο του πατέρα της και στην άτίμωσή του, όχι όμως και στην υιική αγάπη της. Μια φορά μόνο ο' άποκαλεσει τὸν Αγαμέμνονα «φίλτατον βροτῶν πάντων» (στ. 462), βλ. I. M. Linforth, «Electra's day in the tragedy of Sophocles», *UCPCP* 19 (1963) 114. Αλλά και ο Όρεστής είναι γι' αυτήν «φίλτατος ανθρώπων» (στ. 1126), οι γυναῖκες του Χοροῦ «φίλταται» (στ. 1227, 1398), ο Παιδαγωγός «φίλτατον φᾶς» (1354). Έξάλλου, η ήρωίδα είναι υπερήφανη για τὸν πατέρα της, όχι όμως και για τη μητέρα της, στ. 365κκ., 287, 608κ., κ.ά.

2. Παραπέμπω στην έκδοση τῶν H. Lloyd-Jones & N. G. Wilson (OCT 1990).

3. Βλ. D. M. MacDowell, *Τὸ Δίκαιο στην Αθήνα τῶν κλασικῶν χρόνων* (μετάφρ. Γ. Μαθιουδάκης, Αθήνα 1986) 133κ., και G. Kaibel, *Sophokles Elektra* (Leipzig 1896) σ. 100.

4. Στὸν πόλεμο, η δουλεία και η ταπεινώση τῶν γυναικῶν είναι τὸ επακόλουθο της ήττας τῶν άντρῶν. Στη διάρκεια του Πελοποννησιακοῦ πολέμου οι Έλληνες υπήρξαν μάρτυρες της άθηναικής και της σπαρτιατικής κτηνωδίας (Μήλος, Πλαταιές, κ.ά.). Τὸν κίνδυνο της δουλείας που άκολουθεῖ τήν ήττα στὸν πόλεμο, τὸν ένιωθαν οι Έλληνες σαν μια μόνιμη άπειλή γιατί χανόταν η έλευθερία, τὸ οὐσιῶδες της αξίας της ύπαρξης.

της καὶ ἡ Ἡλέκτρα. Αἰσθάνεται αἰχμάλωτη, ὕστερα ἀπὸ προδοσία (στ. 207 αἶ τὸν ἐμὸν εἶλον βίον / πρόδοτον). σὲ ξένη χώρα (ἔποικος), καὶ ζεῖ δούλον βίον. Ὡς γνωστόν, ὁ Ἀριστοτέλης χαρακτήρισε τὸν ἄνθρωπο ζῶον πολιτικόν, ὅμως ἡ Ἡλέκτρα εἶναι ἀποκλεισμένη ἀπὸ τὸν κοινωνικὸ ὄργανισμὸ τῆς πόλης, εἶναι ἄπολις, χωρὶς πολιτικὰ δικαιώματα, ὅπως ἓνας ἔποικος¹. Κι αὐτὸ ὑποδηλώνει καὶ τὴν ἀπώλεια τῆς ἐλευθερίας τῆς ἔκφρασης. Ἡ περιγραφή τοῦ δούλου βίου τῆς κόρης τοῦ Ἀγαμέμνονα (στ. 190-2) εἶναι παρόμοια μ' ἐκείνην μιᾶς ἄλλης ἐξανδραποδισμένης ἡρωίδας, τῆς Ἐκάβης, στὶς Τρωάδες τοῦ Εὐρύπιδη: τῶ δ' ἅ τλάμων / ποῦ πᾶ γαίας δουλεύσω γραῦς, / ὡς κηφήν, ἅ δειλαία, / νεκροῦ μορφά, / νεκῶν ἀμενηνὸν ἄγαλμα, / αἰαῖ αἰαῖ, / τὰν παρὰ προθύροις φυλακὰν κατέχουσ' / ἢ παίδων θρέπτειο', ἅ Τροίας / ἀρχαγοὺς εἶχον τιμάς; (Τρω. 191-6), τούτοις με προσθήσουσιν, ἢ θυρῶν λάτρην / κληῖδας φυλάσσειν, τὴν τεκοῦσαν Ἐκτορα, / ἢ σιτοποιεῖν κἂν πέδω κοίτας ἔχειν / ὄνσοῖσι νώτοις, βασιλικῶν ἐκ δεμνίων, / τρυχηρὰ περὶ τρυχηρὸν εἰμένην χροά / πέπλων λακίσματ', ἀδόκιμ' ὀλβίοις ἔχειν (Τρω. 492-7). Διαφορετικὰ ὅμως ἀπὸ τὴν Ἐκάβη, ἡ Ἡλέκτρα οὐδέποτε θὰ ἀναφερθεῖ στὰ βασιλικά της προνόμια². Ἡ κατάστασις τῆς δούλας τῆς εἶναι ἀφόρητη, ὄχι τόσο ἐπειδὴ τῆς στεροῦν τὰ ὕλικά ἀγαθὰ καὶ τὰ προνόμιά της ὡς βασιλοπούλας³. Ὅταν θὰ ἐμφανισθεῖ

ὅπως σημειώνει ἡ J. de Romilly, βλ. Ἡ ἀρχαία Ἑλλάδα σὲ ἀναζήτηση τῆς ἐλευθερίας (μετάφρ. Κ. Μηλιαρέση, Ἀθήνα 1992) 44-5, 48. Πβ. καὶ W. B. Stanford, *The Ulysses theme* (Oxford 1968) 101 (σχετικὰ μὲ τὴν ἐπαπειλούμενη ἦττα τῆς Ἀθήνας στὸν Πελοποννησιακὸ πόλεμο).

1. Στὴν Ἀντιγόνη ἡ τιμωρία τῆς ἡρωίδας περιγράφεται μὲ τὸν ἴδιο πολιτικὸ ὄρο: στ. 852 μέτοικος, οὐ ζῶσιν, οὐ θανοῦσιν (δὲν ἀνήκει οὔτε στοὺς ζωντανούς, οὔτε στοὺς νεκρούς, εἶναι ξένη ἀνάμεσα καὶ στοὺς δύο), στ. 890 μετοικίας δ' οὖν τῆς ἄνω στερήσεται (ἡ κατάστασις τοῦ μετοίκου ἐξαρτᾶται ἀπὸ τὴν ἄδεια τῆς πόλης, ἔτσι ὁ Κρέων τῆς στερεῖ τὸ δικαίωμα τῆς μετοικίας), βλ. B.M.W. Knox, *The heroic temper* (Berkeley and Los Angeles 1964) 114. Καὶ ὅπως σημειώνει ἡ Romilly (ὁ.π., σσ. 49κ.), ἡ ἔνταξις στὴν πόλιν ἐγγυόταν τὴν ἐλευθερία τῆς ἔκφρασης καὶ πολλὰ ἄλλα δικαιώματα. Ὅλα τὰ χαρακτηριστικὰ τῆς ἐλεύθερης ζωῆς προέρχονται ἀπὸ τὸ γεγονὸς νὰ εἶναι κανεὶς ὄχι μόνον κάτοικος τῆς πόλης ἀλλὰ καὶ πολίτης της. Σ' αὐτὰ τὰ συμφραζόμενα μποροῦμε νὰ κατανοήσουμε τὰ λόγια τῆς Ἡλέκτρας στοὺς στίχους 601-2 ὁ δ' ἄλλος ἔξω... / τλήμων Ὀρέστης δυστυχῆ τρίβει βίον, βλ. Μέρος Α', σ. 269 καὶ σημ. 2. Ὡς ἐξόριστος ὁ ἀδερφός της ἦταν ἄπολις, ἓνα τίποτα, πβ. καὶ M.I. Finley, *Politics in the ancient world* (C. U. P. 1983) 125: ... «the good life was possible only in a polis». Στὰ χρόνια τοῦ Πελοποννησιακοῦ πολέμου ὁ καθένας κινδύνευε νὰ ἀποκλεισθεῖ ἀπὸ τὴν πόλιν μὲ ἐξορία, καὶ τότε ἐπέδιωκε νὰ ἐπανέλθει μὲ κάθε μέσο (πβ. τὴν περίπτωση τοῦ Ἀλκιβιάδη), βλ. Romilly, ὁ.π., σσ. 58-9.

2. Καὶ ἡ Πολυξένη, ἡ ὁποία περιγράφει μὲ τὰ ἴδια μελανὰ χρώματα τὸν δούλον βίον, ἀναφέρεται στὰ βασιλικά προνόμιά της καὶ στὴν καταγωγὴ της, βλ. Εὐρ. Ἐκ. 349κκ. τί γὰρ με δεῖ ζῆν; ἢ πατήρ μὲν ἦν ἄναξ / Φρυγῶν ἀπάντων' τοῦτό μοι πρῶτον βίου. / ἔπειτ' ἐθρέφθην ἐλπίδων καλῶν ὑπο / βασιλεῦσι νύμφη...δέσποια δ' ἡ δύστηνος Ἰδαίαισι νῆ... ἴση θεοῖσι πλὴν τὸ κατθανεῖν μόνον.

3. Βλ. στ. 354 οὐ ζῶ; κακῶς μὲν, οἶδ', ἐπαρκούντως δ' ἐμοί.

ὁ Ὀρέστης μεταφέροντας τὴν ὕδρια μὲ τὴν «τέφρα» του καὶ θὰ ἀντιληφθεῖ ὅτι ἔχει μπροστά του τὴν Ἥλέκτρα, θὰ τὴν οἰκτεῖρει γιὰ τὴν ἄθλια ἐξωτερικὴ ἐμφάνισί της (στ. 1177, 1181, 1183), πού τὴ θεωρεῖ ἀτιμία (ἀτίμως) τῆς ἀδερφῆς του¹. Ὅμως, ἐκείνη λογοσιάζει ἄλλα ὡς μεγαλύτερες συμφορές (καὶ μὴν ὄρας γε παῦρα τῶν ἐμῶν κακῶν, στ. 1188). Στὴν ἐρώτηση τοῦ ἀριστοκράτη Ὀρέστη καὶ πῶς γένοιτ' ἂν τῶνδ' ἔτ' ἐχθίω βλέπειν; (στ. 1189), ἡ Ἥλέκτρα θὰ ἀναφέρει ὡς σοβαρότερα κακὰ τὸ γεγονός ὅτι συγκατοικεῖ μὲ τοὺς δολοφόνους τοῦ πατέρα της, κι ὅτι ἔχει γίνεи δούλα τους διὰ τῆς βίας, δηλαδή, τῆς ἔχουν στερήσει τὴν ἐλευθερία της (στ. 1190-2, πβ. καὶ στ. 264-5 κακ τῶνδ' ἀρχομαι κακ τῶνδέ μοι | λαβεῖν θ' ὁμοίως καὶ τὸ τητᾶσθαι πέλει, 814-6 ἤδη δεῖ με δουλεύειν πάλιν | ἐν τοῖσιν ἐχθίστοισιν ἀνθρώπων ἐμοί, | φονεῦσι πατρός). Ἡ ἡρωίδα τοῦ Σοφοκλῆ δὲν ἀνέχεται νὰ ἀρχεται δεσποτικά, σὰν νὰ ἦταν ὄντως δούλα². Ἐπίσης, ἡ ἀναγκαστικὴ συγκατοίκηση μὲ τοὺς δολοφόνους τοῦ πατέρα της τὴν καθιστᾷ αὐτόπτη μάρτυρα τῶν ἀνόμων πράξεών τους, τίς ὁποῖες καταγγέλλει στὸ πρῶτο ἐπεισόδιο, στ. 257κκ. Θὰ πεῖ ἀκόμη στὸν Ὀρέστη ὅτι τὴν καχομεταχειρίζεται ἡ ἴδια ἢ μητέρα της, καὶ χερσὶ καὶ λυμαιοῖσι καὶ πᾶσιν κακοῖσι (στ. 1196), δηλαδή, δὲν τὴ σέβεται ὡς ἄνθρωπο, προσβάλλει τὴν ἀξιοπρέπειά της³. Γι' αὐτό, ἔταν ὁ Ὀρέστης θὰ ἔχει δολοφονήσει τὴ μητέρα τους, θὰ πεῖ στὴν ἀδερφή του: μηκέτ' ἐκφοβοῦ | μητρῶον ὡς σε λῆμ' ἀτιμάσει ποτέ (στ. 1426κ.), προσδίδοντας στὴν ἔννοια τῆς ἀτιμίας διαφοροτικὴ σημασία ἀπὸ ἐκείνη πού τῆς προσέδωσε στὴν προσευχὴ του, στὸν πρόλογο⁴. Ἡ ἡρωίδα ἔχει καταγγεῖλει τὴ μητέρα της γιὰ

1. Βλ. Μέρος Α', σ. 264 σημ. 1. Μάλιστα, τὸ ἐπίθετο κλεινός πού χρησιμοποιεῖ ὁ Ὀρέστης γιὰ τὴν Ἥλέκτρα (στ. 1177 ἢ σὸν τὸ κλεινόν εἶδος Ἥλέκτρας τότε;) παραπέμπει στὴν καταγωγὴ της, βλ. R.C. Jebb, *The Electra of Sophocles* (Cambridge 1908), σ. 154. Ὅπως προανέφερα, ἡ ἴδια ἢ κόρη τοῦ Ἀγαμέμνονα, ὁμως, δὲν ἀναφέρεται στὴ βασιλικὴ καταγωγὴ της.

2. Πβ. καὶ Θουκ. 3.46.5... ἦν τινα ἐλεύθερον καὶ βία ἀρχόμενον εἰκότως πρὸς αὐτονομίαν ἀποστάντα..., 5.99 οὐ γὰρ νομίζομεν ἡμῖν τούτους δεινότερους ὅσοι ἠπειρῶνται πού ὄντες τῷ ἐλευθέρῳ πολλὴν τὴν διαμέλλησιν τῆς πρὸς ἡμᾶς φυλακῆς ποιήσονται, ἀλλὰ τοὺς νησιώτας τέ πού ἀνάγκτους, ὡσπερ ὑμᾶς, καὶ τοὺς ἤδη τῆς ἀρχῆς τῷ ἀναγκαίῳ παροξυνομένους. οὗτοι γὰρ πλείστ' ἂν τῷ ἀλογίστῳ ἐπιτρέψαντες σφᾶς τε αὐτοὺς καὶ ἡμᾶς ἐς προὔπτον κίνδυνον καταστήσειαν. Ὡστόσο, ὅταν θὰ ἐπιστρέψει ὁ Ὀρέστης καὶ ἡ Ἥλέκτρα θὰ αἰσθανθεῖ ὅτι ἀνακτᾷ τὴν ἐλευθερία τοῦ λόγου (στ. 1256), θὰ δεχθεῖ νὰ ἀρχεῖ ὁ ἀδερφός της: ἀρχ' αὐτός ὡς σοι θυμός (στ. 1319). Χαρακτηριστικὸ τῆς ἀθηναϊκῆς Δημοκρατίας ἦταν τὸ ἰσοζύγισμα ἀντίμαχων ἀξιών τῆς ζωῆς, ὅπως ἡ ἐλευθερία τοῦ ἀτόμου καὶ ἡ ὑποταγὴ σὲ ἀρχόντες καὶ σὲ νόμους γραμμένους καὶ ἀγραφούς, ὅπως σημειώνει ὁ Ἰ.Θ. Κακριδῆς, *Περικλέους Ἐπιτάφιος* (Ἀθήνα 1970) 72.

3. Ἡ ὑβριστικὴ συμπεριφορὰ πρὸς ἓνα πολίτη (πού περιλαμβάνει καὶ σωματικὴ κακοποίηση), σὰν νὰ ἦταν δούλος ἢ ξένος, τιμωροῦνταν ἀπὸ τὸν ἀττικὸ νόμο, βλ. K. J.D. Dover, *Greek popular morality* (Oxford 1974) 54.

4. Βλ. Μέρος Α', σσ. 250-3.

ὕβριστική καί τυραννική συμπεριφορὰ ἀπέναντί της: αὕτη γάρ ἡ λόγοισι γενναία γυνή / φωνοῦσα τοιάδ' ἐξονειδίζει κακά... τάδ' ἐξυβρίζει... την-καῦτα δ' ἐμμανῆς / βοῆ̄ παραστᾶσα...τοιαῦθ' ὕλακτεῖ (στ. 287κκ.), καί σ' ἔγωγε δεσπότην / ἦ μητέρ' οὐκ ἔλασσον εἰς ἡμᾶς νέμω, / ἦ ζῶ βίον μοχθηρόν (στ. 597κκ.), πβ. καί στ. 379κκ.¹ Ἐπίσης, ἔχει καταγγεῖλει τῆ βασιλίτσα ὅτι τῆς ἀπαγορεύει τὴν ἐλευθερία λόγου καί συνείδησης². ([πρὸς τὴ Χρυσόθεμη] ἅπαντα γάρ σοι τὰμὰ νουθητήματα / κείνης διδακτά, στ. 343κκ., οὐδὲ γὰρ κλαῦσαι πάρα / τοσόνδ' ὅσον μοι θυμὸς ἠδονὴν φέρει. / αὕτη γάρ ἡ λόγοισι γενναία γυνή / φωνοῦσα..., στ. 285κκ., ὄρα; πρὸς ὄργην ἐκφέρη, μεθεῖσά με / λέγειν ἄ χρῆζοιμ', οὐδ' ἐπίστασαι κλύειν, στ. 628κκ.)³, καί ὅτι ἔχει ἐκτοπίσει τὰ νόμιμα παιδιὰ της (τὴν ἴδια καί

1. Γιὰ ὕβριστική συμπεριφορὰ ἀπέναντί της καταγγέλλει τὴν Ἡλέκτρα καί ἡ Κλυταιμνήστρα, θέτοντας κι ἐκείνη ζήτημα τιμῆς, ὅπως ὑποστηρίζει ὁ D. L. Cairns, *Aidos. The psychology and ethics of honour and shame in ancient Greek literature* (Oxford 1993) 241-49 (βλ. καί «Shaming friends: Sophocles' Electra», *Prudentia* 23.1 (1991) 19-30). Ὅμως ἡ ἀσυμβίβαστη Ἡλέκτρα θεωρεῖ τὴ βασιλίτσα προδότρια τοῦ οἴκου της σ' ἓναν ἐχθρό (στ. 594), κι ἐπίσης δεσπότην καί ὄχι μητέρα, δηλαδή, συμπεριφέρεται ἀσεβῶς, ὄχι στὴ μητέρα της, ἀλλὰ στὴν ἀφέντρα της, βλ. M. Whitlock Blundell, *Helping friends and harming enemies* (C.U.P. 1989) 169. Τὸ ζήτημα ποῦ θίγει ἡ Ἡλέκτρα εἶναι ὅτι ἡ Κλυταιμνήστρα τῆς συμπεριφέρεται ὡς κρείσσων πρὸς ἡσσανα, κι ὄχι ὡς μητέρα πρὸς κόρη. Ἡ βασιλίτσα εἶναι ἡ ἐνσάρκωση τοῦ φυσικοῦ δικαίου (τὸ ὁποῖο ὑποστήριζαν καί ὀρισμένοι ἀκραῖοι σοφιστὲς) καί ἐνεργεῖ μὲ γνώμονα τὸ συμφέρον. Ἡ φιλοτιμία της ἀποσκοπεῖ στὸ κέρδος (πβ. τὴν προσευχὴ της). Ἡ Ἡλέκτρα προσπίττει τὸ ἠθικὸ δίκαιο ποῦ διακυβεύεται ἀπὸ τὸ τοῦ κρείττονος συμφέρον. Ἐξἄλλου, ἡ Κλυταιμνήστρα διαμαρτύρεται γιὰ τὴν ὕβριστικὴ συμπεριφορὰ τῆς κόρης της, κάθε φορὰ ποῦ ἐκείνη τῆς προσάπτει κατηγορίες οἱ ὁποῖες, ὅμως, εἶναι ἀληθεῖς (βλ. στ. 613, 520κκ.). Ἡ ἀπαίτηση τῆς Κλυταιμνήστρας γιὰ τιμὴ εἶναι κυνική καί ἐκπορεύεται ἀπὸ τὴν παθολογία τῆς δύναμης μᾶλλον, παρὰ ἀπὸ τὰ μητρικά της δικαιώματα, πβ. τὰ λόγια τῶν Ἀθηναίων πρὸς τοὺς Μηλίους, Θουκ. 5.89 ...ὅτι δίκαια μὲν ἐν τῷ ἀνθρωπιῷ λόγῳ ἀπὸ τῆς ἴσης ἀνάγκης κρίνεται, δυνατὰ δὲ οἱ προύχοντες πράσσουν καί οἱ ἀσθενεῖς ξυγχαροῦσιν. Τὸ σημασιολογικὸ πεδίο τῆς ἔννοιας τῆς τιμῆς εἶναι εὐρὺ στὴ σκέψη τῆς Ἡλέκτρας, ἐνῶ, ἀντίθετα, εἶναι ἐξαιρετικὰ περιορισμένο στὴ σκέψη τῆς βασιλίτσας, ἡ ὁποία ἀπαιτεῖ τὴν τιμὴ ποῦ προσφέρεται ἀπὸ φόβο (πβ. τὴν περίπτωσιν τῆς Χρυσόθεμης), κι ὄχι ἀπὸ σεβασμὸ, καί μάλιστα ἀμοιβαῖο. Ἄν ἐπιδείκνυε τὴν ἀπαιτούμενη αἰδῶ ἡ Ἡλέκτρα, θὰ σήμαινε ὅτι μετατράπηκε σὲ πιστὸ ὑποχέριον τῆς ἀνομῆς βασιλίτσας. Ἀλλὰ ἡ κόρη τοῦ Ἀγαμέμνονα διαθέτει ἐσωτερικὴ αἰδῶ, αὐτοσεβασμὸ. Ἀντίθετα ἀπὸ τὴν μητέρα της, τὴν Ἡλέκτρα χαρακτηρίζει ἡ αὐτογνωσία (στ. 221, 254 κκ., 307κκ., 616κκ.) καί ἡ αἴσθησιν ἠθικῆς εὐθύνης (στ. 145κκ., 237κκ., 249κκ., 257κκ., 361κκ., κ.λπ.). Ζυγιάζει τὰ ὑπὲρ καί τὰ κατὰ μὲ ἐσωτερικὰ κριτήρια καί ἔχει ἐπίγνωσιν τῶν συνεπειῶν. Δηλαδή, ἔχει καθαρὴ συνείδησιν. Πβ. Dover, ὁ.π., 221-4.

2. Ὁ διάλογος καί ἡ πειθῶ, ὁ ἀκρογωνιαίος λίθος τῆς ἀθηναϊκῆς Δημοκρατίας, ἔχουν χαθεῖ κάτω ἀπὸ τὸ καθεστῶς βίας καί ἀνομίας τοῦ νέου βασιλικοῦ ζεύγους τῶν Μυκηναίων.

3. Πβ. Σοφ. *O.T.* 408κκ. *εἰ καὶ τυραννεῖς, ἐξισωτέον τὸ γοῦν / ἴσ' ἀντιλέξαι· τοῦδε γὰρ καγὼ κρατῶ. / οὐ γὰρ τι σοὶ ζῶ δοῦλος, ἀλλὰ Λοξία.*

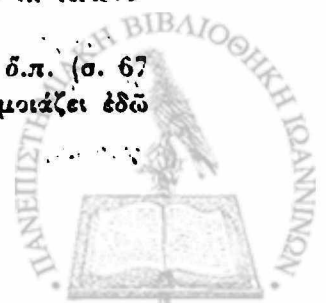
τόν 'Ορέστη), *ἐκβαλοῦσ' ἔχεις*, σφ. 590. Μὲ τὸ ρῆμα *ἐκβάλλειν* ἡ ἥρωίδα δὲν ἐννοεῖ μόνον ἔτι ἡ Κλυταιμνήστρα ἔχει στερήσει τὰ κληρονομικὰ δικαιώματά τους ἀπὸ τὰ παιδιά της¹, ἀλλὰ καὶ ὅτι τὰ ἔχει ἀποκλείσει ἀπὸ τὴν πόλη²: ὁ 'Ορέστης ζεῖ ἐξόριστος (ὁ δ' ἄλλος ἔξω, στ. 601, νῦν δ' ἐκτὸς οἴκων κἀπὶ γῆς ἄλλης φυγὰς, στ. 1136), ἡ ἴδια ζεῖ σὰν ἐπαικός καὶ δούλα (βλ. παραπάνω). 'Εξάλλου, στοὺς στίχους 911-2 (*ἦ γε μηδὲ πρὸς θεοὺς / ἔξεστ' ἀκλαύτω τῆσδ' ἀποστῆναι στέγης*) θὰ πληροφορηθοῦμε ἀπὸ τὴ Χρυσόθεμη ἔτι τὸ νέο βασιλικὸ ζεῦγος ἀπαγορεύει τὴ συμμετοχὴ τῆς 'Ηλέκτρας στὶς δημόσιες θρησκευτικὲς ἐορτές. 'Ὡς γνωστόν, στὴν κλασικὴ 'Αθῆνα ἡ συμμετοχὴ τῶν γυναικῶν στὴ δημόσια λατρεία ἦταν ὄχι μόνο δικαίωμα, ἀλλὰ καὶ ὑποχρέωσή τους, ἦταν ὑπηρεσία πρὸς τὴν πόλη³. Τὸ νέο βασιλικὸ ζεῦγος ἀπαγορεύει γενικὰ τὴν ἔξοδο τῆς 'Ηλέκτρας ἀπὸ τὸ παλάτι (στ. 312κ., 516-20), ἐπειδὴ φοβᾶται τίς δημόσιες καταγγελίες της. "Ἔτσι, ὅταν θὰ ἐμφανισθεῖ ἡ Κλυταιμνήστρα καὶ θὰ διαπιστώσει ὅτι ἡ κόρη της βρίσκεται ἔξω, θὰ τὴν ἐπιπλήξει, χρησιμοποιώντας δύο λέξεις μὲ πολιτικὰ ὑπονοούμενα: *ἀνειμένη* καὶ *θυραία*. Μὲ τὸν ἐπιρρηματικὸ τύπο *ἀνειμένως* (*δαιτώμενοι*), ὁ Θουκυδίδης, στὸν 'Επιτάφιο τοῦ Περικλῆ, περιγράφει ἕνα ἀπὸ τὰ θετικὰ στοιχεῖα τῆς ἀθηναϊκῆς Δημοκρατίας, τὴν χωρὶς ἐξαναγκασμοῦ καθημερινὴ ζωὴ⁴, ἀκριβῶς ὅ,τι δὲ βιώνει ἡ 'Ηλέκτρα (βλ. στ. 256 *ἀλλ' ἡ βία γὰρ ταῦτ' ἀναγκάζει με δρᾶν*, 619κ. *ἀλλ' ἡ γὰρ ἐκ σοῦ δυσμένεια καὶ τὰ σὰ / ἔργ' ἐξαναγκάζει με ταῦτα δρᾶν βία*, 1192κκ. *τοῖσδε δουλεύω βία. / τίς γὰρ σ' ἀνάγκη τῆδε προτρέπει βροτῶν; / μήτηρ καλεῖται*). Ἡ ἔξοδος τῆς ἥρωίδας μπροστὰ στὴν πύλη εἶναι ἡ μοναδικὴ ἀνακούφισή της ἀπὸ τὴν καταπίεση πού ὑφίσταται μέσα στὸ παλάτι. Στὴν πύλη βρίσκει παρηγοριὰ καὶ συμπαράσταση ἀπὸ τίς γυναῖκες τῶν Μυκηνῶν, καὶ μπορεῖ νὰ καταγγέλλει δημόσια τίς συμφορές της καὶ τὴν κατάλυση τῶν θεσμῶν ἀπὸ τὸ νέο βασιλικὸ ζεῦγος (βλ. πάροδος καὶ στ. 257-302). Στὴν πύλη αἰσθάνεται ὅπως κάθε ἐλεύθερος 'Αθηναῖος αἰσθανόταν στὴν πόλη του. Σὲ ἀντίποινα, τῆς ἀπαγορεύουν

1. Ὅπως ἐρμηνεύουν τὸ στίχο ὁ C. P. Segal, *Tragedy and civilization. An interpretation of Sophocles* (Cambridge, Mass. 1981) 268, ὁ J. H. Kells, *Sophocles Electra* (Cambridge 1973), σ. 128, κ.ά.

2. Τὸ ρῆμα *ἐκβάλλειν* (*ἐκβεβλημένος*) εἶναι λέξη-κλειδί στὸ θέατρο τοῦ Σοφοκλῆ, καὶ δηλώνει τὴ σχέση τοῦ ἥρωα μὲ τὴν πόλη, τὴν κοινότητα, βλ. *Αἱ*. 1064, 1392, *Ο.Τ.* 386, 399, *Φιλ.* 257, 600, 1390, *Ο.Κ.* 770, 1257, κ.ά., βλ. B.M.W. Knox, «Sophocles and the polis», *EII* 29 (1983) 17 σημ. 16.

3. Βλ. H.P. Foley, «The 'female intruder' reconsidered: Women in Aristophanes' *Lysistrata* and *Ecclesiazusae*», *CPh* 77 (1982) 4,11.

4. Θουκ. 2.39.1, βλ. Romilly, *δ.π.* (σ. 66, σημ. 4) 112. Ὁ Knox, *δ.π.* (σ. 67 σημ. 1) 42κ. καὶ ὁ Segal, *δ.π.*, 269, πιστεύουν ὅτι ἡ Κλυταιμνήστρα παρομοιάζει ἐδῶ τὴν 'Ηλέκτρα μὲ ἄγριο ζῶο πού βγῆκε ἀπὸ τὸ κλουβί.

τὴν ἔξοδο, τῆς στεροῦν τὴν ἐλευθερία της. Ἡ δεύτερη λέξη μὲ τὴν ὁποία χαρακτηρίζει τὴν Ἡλέκτρα ἢ Κλυταιμνήστρα - Θυραία - εἶναι ἀμφίσημη ἐδῶ (θυραίαν γ' οὔσαν αἰσχύνειν φίλους)¹. Τὸ ἐπίθετο αὐτὸ σημαίνει «μπροστὰ στὴ θύρα», ἀλλὰ καὶ «ξένος», «ἀλλότριος» «μὴ οἰκεῖος», καὶ συνακόλουθα, «περιθωριακός»². Πραγματικά, ἡ Ἡλέκτρα δὲν ἀνήκει στὸ νέο καθεστῶς πού τὸ ἀπωθεῖ καὶ τὴν ἀπωθεῖ, κι ἐπομένως εἶναι ἕνας ἐπικίνδυνος ἀντίπαλος (πβ. στ. 641-2 [Κλυτ.] μῆ...σπίρη ματαίαν βάξιν εἰς πᾶσαν πόλιν)³, ἕνας στασιαστής. Ἡ παρουσία της μπροστὰ στὴ θύρα τοῦ παλατιοῦ παίρνει πάντα τὸ χαρακτήρα μιᾶς δριμείας ἐπίθεσης ἐναντίον τοῦ νέου βασιλικοῦ ζεύγους τὸ ὁποῖο ἔχει καταλύσει ὅλους τοὺς θεσμοὺς καὶ κυβερνᾷ μὲ τὴ βία. «Ὅταν θὰ γίνεῖ ἡ ἀναγνώριση τῶν δύο ἀδερφίων, ἡ Ἡλέκτρα θὰ αἰσθανθεῖ εὐτυχῆς ἐπειδὴ μπορεῖ νὰ μιλεῖ ἐλεύθερα, χωρὶς νὰ τὴν ἐξυβρίζουν καὶ νὰ τὴν ἀπειλοῦν σὰν νὰ ἦταν δούλα (στ. 1256 μόλις γὰρ ἔσχον νῦν ἐλεύθερον στόμα). Κι ἐνῶ εἶχε πάρει τὴν ἀπόφασιν νὰ μὴν εἰσέλθει ξανά στὸ παλάτι, ὕστερα ἀπὸ τὴν ἀναγγελία τοῦ «θανάτου» τοῦ Ὁρέστη (στ. 817κ.), θὰ ξαναδιαβεῖ τὸ κατώφλι ἀκολουθώντας τὸν ἀδερφό της καὶ τὸν Πυλάδην, οἱ ὁποῖοι εἶναι ἔτοιμοι νὰ δολοφονήσουν τὴν Κλυταιμνήστρα. Ἐκείνη τὴ στιγμὴ παύει νὰ εἶναι Θυραία, περιθωριακὴ, καθὼς οἱ ὄροι ἀντιστρέφονται⁴.

Τὸ νέο καθεστῶς ἔχει στερήσει ἀπὸ τὴν Ἡλέκτρα ὅλα τὰ δικαιώματά της ὡς ἀνθρώπου πού γεννήθηκε ἐλεύθερος καὶ ἀνήκει στὸν κοινωνικὸ ὄργανισμὸ τῆς πόλης. «Ὅπως θὰ δοῦμε, στὴ σκέψη τῆς Ἡλέκτρας οἱ Μυ-

1. Ὁ στίχος δὲν παραπέμπει στὸν ἐντὸς τοῦ οἴκου περιορισμὸ τῶν γυναικῶν στὴν ἀθηναϊκὴ κοινωνία, ὅπως πιστεύουν ὁ Kells, ὁ.π. (σ. 70, σημ. 1), σ. 121 καὶ ὁ R. Scodel, *Sophocles* (Boston 1984) 74, ἀλλὰ στὸν κατ' οἶκον περιορισμὸ πού τῆς ἔχουν ἐπιβάλλει γιὰ τὴν ἀνυποταγὴ της, βλ. R. P. Winnington-Ingram, «Sophocles and women», *EH* 29 (1983) 241 καὶ P.E. Easterling, «Women in tragic space», *BICS* 34 (1987) 20. Ἡ Κλυταιμνήστρα λέει τὸ ἐξῆς: καίτοι πολλὰ πρὸς πολλοὺς με δὴ / ἐξεῖπας ὡς θρασεῖα καὶ πέρα δίκης / ἄρχω, καθυβρίζουσα καὶ σέ καὶ τὰ σά, ἀναφέρεται δηλαδὴ στὶς δημόσιες καταγγελίες τῆς κόρης της.

2. Γιὰ τὴν ἀμφισημία τοῦ ἐπιθέτου *θυραῖος*, βλ. R.G.A. Buxton, «Euripides' Alkestis: five aspects of an interpretation», *Δωδώνη: «Φιλολογία»* 14 (1985) 76. Ὁ R. Seaford ἐξετάζει τὴν ἀμφισημία τῆς λέξης *θάλαμοι* στὴν Ἡλέκτρα τοῦ Σοφοκλῆ καὶ καταλήγει στὸ συμπέρασμα ὅτι ὁ ἥρωϊδα εἶναι περιθωριακὴ, δὲν ἀνήκει στοὺς θαλάμους τοῦ παλατιοῦ, βλ. «The destruction of limits in Sophocles' Electra», *CQ N.S.* 35 (1985) 318κ.

3. Ὅπως σημειώνει ὁ D. M. Juffras, «Sophocles' Electra 973-985 and tyrannicide», *TAPA* 121 (1991) 107, ὁ στίχος ὑποδηλώνει ὅτι ὑπάρχει πολιτικὴ δυσἀρέσκεια στὶς Μυκῆνες.

4. Τὴ συμβολικὴ εἴσοδος τῆς Ἡλέκτρας στὸ παλάτι καὶ τὴ συμβολικὴ χρῆση τῆς θύρας ἐξετάζω στὸ ἄρθρο μου μὲ τίτλο «The palace door in Sophocles' Electra», ὑπὸ ἐκτύπωση στὸ: *Collectanea Philologica II. In honorem A.M. Komornicka*.

κῆνες εἶναι πόλις (ὄχι ἀνακτορικὸ κέντρο, βλ. στ. 975 ἀστῶν ἢ ξένων, 982 ἐν τε πανδήμῳ πόλει). Γι' αὐτό, ὕστερα ἀπὸ τὴν ἀναγνώριση τοῦ ἀδερφοῦ τῆς, θὰ στραφεῖ στὶς γυναῖκες τῶν Μυκηνηῶν καὶ θὰ τὶς ἀποκαλέσει πολίτιδες (στ. 1227)¹. Ἡ Ἡλέκτρα ἀνήκει στὸν κοινωνικὸ ὄργανισμὸ τῆς πόλης, ὥπως καὶ οἱ γυναῖκες τοῦ Χοροῦ, καὶ δὲν κάνει καμιὰ διάκριση λόγῳ βασιλικῆς καταγωγῆς².

Ἡ τραυματικὴ ἐμπειρία τοῦ οἰκτροῦ καὶ ἄπρεπου φόνου τοῦ πατέρα τῆς ἔχει χαραχθεῖ στὴ μνήμη τῆς Ἡλέκτρας, γι' αὐτὸ ἀπαιτεῖ τὴν τιμωρία τῶν δολοφόνων, προασπίζοντας τὴ συνοχὴ τοῦ οἴκου καὶ τὸ σεβασμὸ τῆς ἀνθρώπινης ζωῆς (στ. 247-50 οἱ δὲ μὴ πάλιν / δώσουσ' ἀντιφόνους δίκας, / ἔρροι τ' ἂν αἰδῶς / ἀπάντων τ' εὐσέβεια θνατῶν)³. Ὅμως τὰ βιώματά τῆς μέσα στὸ παλάτι, ὕστερα ἀπὸ τὴ δολοφονία τοῦ Ἀγαμέμνονα, τὴν ὠθοῦν νὰ προασπίσει ὄχι μόνον τοὺς θεσμούς (στ. 258κκ.), ἀλλὰ καὶ τὴν προσωπικὴ τῆς τιμὴ. Ὑφίσταται στερήσεις, ταπεινώσεις καὶ προσβολές τῆς ἀνθρώπινης ἀξιοπρέπειάς τῆς, καὶ μάλιστα, ἀπὸ ἄτομα τὰ ὁποῖα δὲν ἔχουν ὑψηλὸ φρόνημα ἢ ἠθικὴ ποιότητα (στ. 287, 301κ., 439κ.). Τῆς ἀπαγορεύουν τὴν ἐλευθερία τοῦ λόγου καὶ τὸ δικαίωμα τῆς ἐπιλογῆς, τὴν ἐλευθερία συνείδησης. Ὡς ἐκ τούτου, ἡ ἐπιστροφή τοῦ Ὀρέστη ἔχει ἀποκτήσει ἓνα ἐπιπλέον νόημα: θ' ἀπαλλάξει καὶ τὴν ἴδια ἀπὸ τὰ θλιβερά

1. Βλ. καὶ A. Serghidou, «Electre ἐποικος: Aliénation domestique et réintégration dans l' *Electre* de Sophocles», *QS* 38 (1993) 90κ. Πρέπει νὰ σημειώσουμε ὅτι ἡ λέξη *πολίτις* δὲν ἀπαντᾷ ἀλλοῦ στὸν Σοφοκλῆ. Γιὰ τὴ συγκεκριμένη ἐπιλογή τοῦ Χοροῦ ἀπὸ τὸν ποιητὴ καὶ τὴν πολιτικὴ πλευρὰ τοῦ ἔργου, βλ. Blundell, *ὁ.π.* (σ. 69, σὺμ. 1) 155, R.W.B. Burton, *The Chorus in Sophocles' tragedies* (Oxford 1980) 186κ., C. P. Gardiner, *The Sophoclean chorus. A study of character and function* (Iowa City 1987) 162.

2. Στὸ στίχο 257 ἡ ἡρωίδα θὰ χαρακτηρίσει τὸν ἑαυτὸ τῆς ὡς εὐγενῆ γυναῖκα, ἀλλὰ εἶναι ἀμφίβολο ἂν ἔννοεῖ τὴν κοινωνικὴ τῆς τάξη. Οἱ στίχοι ποὺ ἀκολουθοῦν μᾶς ἐπιτρέπουν νὰ ὑποστηρίξουμε ὅτι ἀναφέρεται στὸ γενναῖο φρόνημά τῆς (τὸ ὁποῖο ἀσφαλῶς ὀφείλεται στὴν καταγωγὴ τῆς ἀπὸ τὸν ἀριστὸν Ἀγαμέμνονα, πβ. στ. 366), πβ. καὶ Ἄντ. 38 εἴτ' εὐγενῆς πέφυκας εἴτ' ἐσθλῶν κακῆ. Βλ. καὶ R.P. Winnington-Ingram, *Sophocles. An interpretation* (C. U. P. 1980) 308, 310, G. M. Kirkwood, *A study of Sophoclean drama* (Ithaca, New York 1958) 178. Καὶ τὶς γυναῖκες τοῦ Χοροῦ θὰ τὶς ἀποκαλέσει *γενέθλα γενναίων* (στ. 129), ἀλλὰ κι ἐδῶ μᾶλλον ἀναφέρεται στὸ (κληρονομημένο) γενναῖο φρόνημά τους, στὴ συμπεριφορὰ τους (πβ. τοὺς ἐπόμενους στίχους: *ἦκατε ... παραμύθιον/ ὦ παντοίας φιλόδητος ἀμειβόμεναι χάριν*), βλ. καὶ Gardiner, *ὁ.π.*, 142 καὶ V. Leinieks, *The plays of Sophocles* (Amsterdam 1982) 254κ. Στὰ τέλη τοῦ πέμπτου αἰώνα ἡ *γενναϊότης* εἶναι ταυτόσημη τῆς μεγαλοψυχίας καὶ ἀντιτίθεται στὸν ὑπολογισμὸ, βλ. Θουκ. 3.82.7 καὶ 83.1, βλ. J.L. Creed, «Moral values in the age of Thucydides», *CQ N.S.* 23 (1973) 229κ. Πβ. ἐπίσης Dover, *ὁ.π.* (σ. 68, σὺμ. 3) 93-5.

3. Τὰ κίνητρα τῆς Ἡλέκτρας δὲν εἶναι ἀνταγωνιστικά. Ὡς γυναῖκα ἐνδιαφέρεται γιὰ τὴ διατήρηση τοῦ θεσμοῦ τοῦ οἴκου καὶ τῶν συνεργατικῶν ἀξιών χάρις οἵτις ὁποῖες μπορεῖ νὰ ἐπιζήσει ὁ οἶκος, πβ. Foley, *ὁ.π.* (σ. 70, σὺμ. 3) 4.

βιώματά της καὶ θὰ ἀποκαταστήσει τὴν τιμὴ της (βλ. στ. 167κ. ὁ δὲ λάθεται / ὦν τ' ἔπαθ' ὦν τ' ἔδαη, 303κ. ἐγὼ δ' Ὀρέστην τῶνδε προσμένονοσ' αἰεὶ / πανοστῆρ' ἐφήξειν ἢ τάλαιν' ἀπόλλυμαι, 811κ. σὲ πατρός ἤξειν ζῶντα τιμωρόν ποτε / κάμοῦ ταλαίνης, 847κ., ἐμοὶ δ' οὔτις ἔτ' ἔσθ'· ὁ γὰρ ἔτ' ἦν, / φροῦδος ἀναρπασθεῖς, 1197κ. [Ορ.] οὐδ' οὐπαρήξων οὐδ' ὁ κωλύσων πάρα; / [Ἠλ.] οὐ δῆθ'· ὁ δὲ ἦν γὰρ μοι σὺ προῦθηκας σποδόν, καὶ 322 [Χο.] θάρσει πέφυκεν ἔσθλόσ, ὥστ' ἀρκεῖν φίλοις)¹. "Ὅταν ὁμοῦς θὰ πληροφορηθεῖ τὸ «θάνατον» τοῦ Ὀρέστη καὶ θ' ἀποτύχει νὰ πείσει τὴν ἀδερφή της νὰ σκοτώσουν μαζί τὸν Αἴγισθο. Ὁ δὲ πάρει τὴ μεγάλη ἀπόφαση νὰ δράσει μὲ τὸ δικό της γέρι. "Ἔτσι, ὕστερα ἀπὸ τὴ σκηνὴ τῆς ἀναγνώρισης, Ὁ δὲ πεῖ στὸν ἀδερφό της: ὡς ἐγὼ μόνη / οὐκ ἂν δυοῖν ἡμαστων' ἢ γὰρ ἂν καλῶσ / ἔσωσ' ἐμαυτήν, ἢ καλῶσ ἀπωλόμην (στ. 1319κ.). Μὲ τὴν τολμηρὴ ἀπόπειρά της θὰ προάσπιζε τὴ χαμένη τιμὴ της, ὅποια ἐκβαση καὶ ἂν εἶχε τὸ ἐγγείρημά της, ἀκόμη καὶ ἂν τὴ σκότωνε ὁ ἐχθρὸς της. Ἐντίθετα ἀπὸ τὸν Ὀρέστη, ἡ ἀδερφή του θεωρεῖ ὅτι θὰ ἀποκαθιστοῦσε τὴν τιμὴ της καὶ ἂν ἀκόμη δὲ στεφόταν ἀπὸ ἐπιτυχία ἢ δράση της (βλ. καὶ παρακ., σσ. 77κ.)². Ὁ θάνατος δὲν τὴν πτοεῖ, αὐτὸ πού ἀντιμάχεται εἶναι ὁ ἠθικὸς θάνατος. Ἡ ἡρώιδα τοῦ Σοφοκλῆ δίνει βαρύτητα στὶς προθέσεις, ὄχι στὰ ἀποτελέσματα, στὸν αὐτοσεβασμὸ καὶ ὄχι στὸ γόητρό της (βλ. καὶ στ. 352-64). Γι' αὐτήν, ἡ ἔννοια τῆς σωτηρίας ἔχει ἠθικὸ περιεχόμενο, δὲν ἔχει τὴν ἴδια σημασία πού τῆς προσδίδει ὁ ἀδερφός της³ (ἀλλὰ καὶ ἡ Κλυταιμνήστρα καὶ ἡ Χρυσόθεμη), δὲν ταυτίζεται μὲ τὴν ἀσφάλεια τῆς ζωῆς της, ἀλλὰ μὲ τὴν πραγμάτωση τῆς ἀνθρώπινης αὐσίας της⁴. Γίνεται λοιπὸν φανερὸ ὅτι ἡ ἐκδίκηση τοῦ φόνου τοῦ πατέρα της (ἡ βεντέτα) δὲν εἶναι τὸ μοναδικὸ κίνητρο τῆς Ἡλέκτρας⁵.

1. "Ὅπως σημειώνει ὁ Knox, ὁ.π. (σ. 67, σημ. 1) 40 «Orestes was her hope of freedom», πβ. καὶ στ. 814.

2. Βλ. Μέρος Α', σσ. 252-3. Βλ. καὶ T. M. Woodard, «Electra by Sophocles: The dialectical design», *HSPH* 68 (1964) 167κ. («For Electra arete is inner»).

3. Βλ. Μέρος Α', σ. 257, σημ. 4.

4. Παρεμφερῆ σημασία προσδίδουν στὴν ἔννοια τῆς σωτηρίας καὶ οἱ ἀντιπρόσωποι τῶν Μηλίων, ἀπκντώντας στοὺς Ἀθηναίους οἱ ὁποῖοι ἔννοοῦν τὴ σωτηρία ὡς τὴ διάσωση τῆς πόλης τους ἀπὸ τὴν καταστροφή. Οἱ Μήλιοι ὅμως ἐνδιαφέρονται νὰ διατηρήσουν τὴν αὐτονομία καὶ ἐλευθερία τῆς πόλης τους, δηλαδὴ τὴν ὑπαρξή της, βλ. Θουκ. 5. 87-88 καὶ A. W. Gomme-A. Andrewes - K. J. Dover, *A historical commentary on Thucydides*, Vol. IV (Oxford 1970) 160. Πβ. ἐπίσης Θουκ. 2.42.4 ... καὶ ἐν αὐτῶ τῷ ἀμύνεσθαι καὶ παθεῖν μᾶλλον ἡγησάμενοι ἢ [τὸ] ἐνδόντες σφῆζεσθαι, τὸ μὲν αἰσχρὸν τοῦ λόγου ἐφυγον, τὸ δ' ἔργον τῷ σώματι ὑπέμειναν... Ὁ Πρωταγόρας (Πλάτ. Πρωτ. 321 κ.) συνδέει τὴ σωτηρία μὲ τὴν αἰδῶ (βλ. A.A. Long, *Language and thought in Sophocles* (London 1968) 72 σημ. 36), καὶ ἀκριβῶς αὐτὴ τὴν ἀντίληψη διακρίνουμε στὰ λόγια τῆς Ἡλέκτρας, τὴν ὁποία κινεῖ ἡ ἐσωτερικὴ αἰδῶς, βλ. παραπάνω, σ. 69, σημ. 1.

5. Βλ. καὶ F. Allègre, *Sophocle. Étude sur les ressorts dramatiques de son théâtre et la composition de ses tragédies* (Lyon-Paris 1905) 207.

Ἀκριβῶς γιὰ λόγους τιμῆς, θὰ προτείνει στὴ συμβιβασμένη ἀδερφή της νὰ ἐπιχειρήσουν νὰ σκοτώσουν μαζὶ τὸν Αἰγισθο, ὅταν πλέον ὁ Ὀρέστης ἔχει χαθεῖ, ὅπως πιστεύει. Τὸ ἦθος της καὶ τὸ πάθος της, τὰ ὁποῖα ὁ ποιητὴς ἔχει ἀπεικονίσει μὲ θαυμαστὴ δύναμη, ἀλλὰ καὶ ἡ ἴδια ἡ δομὴ τοῦ ἔργου, ὀδηγοῦν ἀναπότρεπτα σ' αὐτὴ τὴ σκηνή, καὶ πρέπει νὰ θεωρήσουμε σοβαρὴ τὴν πρόταση πού κάνει στὴν ἀδερφή της ἢ ἡρωίδα¹. Αὐτὴ εἶναι ἡ κορυφαία στιγμή τοῦ ἔργου². Ἡ δράση τῆς Ἡλέκτρας εἶναι κατεξοχὴν ἐσωτερικὴ καὶ, παίρνοντας τὴ μεγάλη ἀπόφαση ν' ἀναλάβει δράση, στὴ θέση τοῦ Ὀρέστη, κατακτᾷ μιὰ μεγάλη ἐσωτερικὴ νίκη, ἀφοῦ, λογικά, ἡ ἐπιτυχία εἶναι ἀβέβαιη, ἂν ὄχι ἀδύνατη, ὅπως θὰ ἐπισημάνει καὶ ἡ ἀδερφή της (στ. 997κ.). Ὅπως καὶ ἡ ἀντίστασή της στὴν ἐξουσία τοῦ νέου βασιλικοῦ ζεύγους, ἔτσι καὶ ἡ ἀνάληψη δράσης ἐναντίον τοῦ Αἰγισθοῦ ἐκπορεύεται ἀπὸ τὶς ἀρχές της, ὄχι ἀπὸ ὠφελιμιστικὰ κίνητρα³. Ἀντίθετα ἀπὸ τὸν ἀδερφό της, ἡ Ἡλέκτρα εἶναι ἓνα πρόσωπο πού ἐνδοσκοπεῖ τὸν ἑαυτό της, ἔχει αὐτογνωσία, ἐλεύθερη βούληση καὶ αὐτόνομη προσωπικότητα, μὲ προσωπικὰ δικαιώματα καὶ προσωπικὲς εὐθύνες⁴. Ἔτσι, δὲν μπορεῖ νὰ προδώσει τὸν ἑαυτό της. Ἡ ρῆση τῆς ἡρωίδας (στ. 947-989) εἶναι προσεκτικὰ διατυπωμένη καὶ μολονότι δὲν προωθεῖ τὴ δράση, ἀποκαλύπτει τὰ κίνητρά της στὸν ἀγῶνα πού διεξάγει γιὰ αὐτοεπιβεβαίωση, ἀλλὰ καὶ γιὰ νὰ μεταδώσει στὴν ἀδερφή της τὶς δικές της

1. Βλ. Linforth, *δ.π.* (σ. 66, σημ. 1) 103, C. H. Whitman, *Sophocles: A study of heroic humanism* (Cambridge, Mass. 1951) 168, T. C. W. Stinton, «The scope and limits of allusion in Greek tragedy», στί: *Collected papers on Greek tragedy* (Oxford 1990) 476 [= M. Cropp, E. Fantham, S. E. Scully (edd.), *Greek tragedy and its legacy*, Essays presented to D. J. Conacher (Univ. of Calgary Pr. 1986) 67-102], Winnington-Ingram, *δ.π.* (σ. 72, σημ. 2) 240, G. M. Kirkwood, «Two structural features of Sophocles' Electra», *TAPhA* 73 (1942) 88. Πβ. καὶ Scodel, *δ.π.* (σ. 71, σημ. 1) 79: «But the moral action of Electra is perhaps even more important than the physical action of Orestes».

2. Στὸ ἔργο πού ἐξετάζουμε παρακολουθοῦμε τὴν πορεία πρὸς τὴ λήψη μιᾶς ἀπόφασης ἀπὸ τὴν κεντρικὴ ἡρωίδα, πβ. T.M. Woodard, «Electra by Sophocles: The dialectical design (Part II)», *HSPH* 70 (1965) 217, 223, 233 (σημ. 98), A. Lesky, «Ἡ τραγικὴ ποίηση τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων» (μετάφρ. Ν. Χουρμουζιάδης, Τόμ. Α', Ἀθήνα 1987) 391, Segal, *δ.π.* (σ. 70, σημ. 1) 258, J. C. Kamerbeek, *The plays of Sophocles*, Part V: *The Electra* (Leiden 1974) σ. 13, κ.κ. Πβ. καὶ στ. 1023, βλ. παρακάτω σ. 89.

3. Βλ. Juffras, *δ.π.* (σ. 71, σημ. 3) 99, Woodard, *δ.π.* (σ. 73, σημ. 2) 167.

4. Βλ. καὶ G. Gellie, *Sophocles. A reading* (Melbourne 1972) 110κ., 116, 129κ. Πβ. A. Seale, *Vision and stagecraft in Sophocles* (London and Canberra 1982) 61, Lesky, *δ.π.*, 395, Whitman, *δ.π.* 165κ. Ὅρισμένοι ὑποστηρίζουν ὅτι ἡ Ἡλέκτρα ἀντιδρᾷ συναισθηματικὰ στὴν κατάσταση, βλ. π.χ. Woodard, *δ.π.*, 173, 198κ.

ἠθικὲς ἀξίες (πβ. καὶ στ. 341-68). Ἐδῶ διαπιστώνουμε ὅτι, ὕστερα ἀπὸ τὴν ἀναγγελία τοῦ «θανάτου» τοῦ Ὀρέστη καὶ τὴν πρόσκαιρη ἀπόγνωσὴ τῆς, ἡ Ἡλέκτρα δὲν ἔχει ἠττηθεῖ ψυχικὰ καὶ ἠθικὰ, τὸ κακὸ δὲν μπόρεσε νὰ τὴ λυγίσει¹. Ἡ ῥήση τῆς ἠρωίδας εἶναι, οὐσιαστικά, μιὰ ἐπίκληση στὸ δίκαιο καὶ στήν τιμὴ². Ἡ Χρυσόθεμη ἀρχικὰ ὑπόσχεται νὰ συνδράμει, ὃν πρόκειται νὰ προκύψει κάποια ὠφέλεια (στ. 944 ἀλλ' εἴ τις ὠφέλειά γ', οὐκ ἀπώσομαι)³. Ἡ Ἡλέκτρα γνωρίζει ὅτι ἡ ἀδερφή τῆς ἔχει ἀποδεχθεῖ τὸ δίκαιο τοῦ ἰσχυροτέρου, ἐπειδὴ εἶναι δειλὴ, ἀλλὰ καὶ γιὰ χάρη τοῦ στενοῦ προσωπικοῦ τῆς συμφέροντος (στ. 333κκ., 339κκ., 359κκ.)⁴. Γνωρίζει ἐπίσης ὅτι ἡ ἀδερφή τῆς ἀναγνωρίζει ὅτι τὸ δίκαιο βρίσκεται μὲ τὸ μέρος τῆς ἠρωίδας (στ. 338κ.), Ὡς ἐκ τούτου, πρέπει νὰ σκεφθεῖ τὰ κατάλληλα ἐπιχειρήματα γιὰ νὰ τὴν πείσει ὅτι τὸ συμφέρον τυγχάνεται μὲ τὸ δίκαιο⁵. Πρῶτα ὅμως τῆς ὑπενθυμίζει ἓνα κοινὸ γνωμικόν:

1. Βλ. A. J. A. Waldock, *Sophocles the dramatist* (Cambridge 1951) 184, Whitman, ὁ.π., 170, Kamerbeek, ὁ.π., σ. 13.

2. Καὶ στὸ Διάλογο τῶν Μηλιῶν (Θουκ. 5. 85-111), οἱ ἀντιπρόσωποι τῶν κατοίκων τῆς νήσου ἀντιτάσσουν τὸ δίκαιο καὶ τὴν τιμὴ στοὺς ἰμπεριαλιστὲς Ἀθηναίους, οἱ ὁποῖοι πρεσβεύουν τὸ δίκαιο τοῦ ἰσχυροτέρου. Ὁ J. H. Kells ἔχει ἐπισημάνει, χωρὶς ὁμως καὶ νὰ τὴς παραθέτει, τὴς φραστικὲς ὁμοιότητες ἀνάμεσα στήν Ἡλέκτρα καὶ στὸ Διάλογο τῶν Μηλιῶν, βλ. «Sophocles' Electra revisited», στὸ: J. H. Betts, J. T. Hooker, J. R. Green (edd.), *Studies in honour of T. B. L. Webster*, Vol. I (Bristol 1986) 157κ.

3. Στὸ δεῦτερο μιστὸ τοῦ 5ου αἰώνα ἡ ἔννοια τοῦ κέρδους καὶ τοῦ προσωπικοῦ συμφέροντος εἶχε ὑποκαταστήσει τὴς παλαιὲς ἠθικὲς ἀξίες. Οἱ ἄνθρωποι ἔκριναν τὴς πράξεις μὲ βάση τὸ ἀποτέλεσμα, τὸ πρακτικὸ καὶ ὑλικὸ κέρδος, βλ. Μέρος Α', σ. 254, σημ. 2 (καὶ Θουκ. 2.53.3, 2.65.7). Στὸ πρῶτο ἐπεισόδιο (στ.335-64) ἡ Χρυσόθεμη ἔκρινε ἀναποτελεσματικὴ τὴ στάση τῆς Ἡλέκτρας, ἐνῶ ἡ ἴδια ἔχει ὄφελος ἀπὸ τὴν ὑποταγὴ τῆς, ἀφοῦ τῆς ἐπιτρέπουν τὴν ἐξοδὸ ἀπὸ τὸ παλάτι καὶ δὲ στερεῖται τὰ ὑλικά ἀγαθὰ, ὅπως ἡ ἀδερφή τῆς. Ἡ Ἡλέκτρα, ὅμως, θὰ τῆς ἀποδείξει ὅτι ἡ στάση τῆς δὲν εἶναι ἀναποτελεσματικὴ, ἀφοῦ ἐνοχλεῖ τὸ παρόνομο βασιλικὸ ζεῦγος (λυπῶ δὲ τούτους) καὶ ἐξασφαλίζει στήν ἴδια τὴν ἀπόλαυση μιᾶς ἡσυχῆς συνειδήσεως (ἐμοὶ γὰρ ἔστω τοῦμὲ μὴ λυπεῖν μόνον / βόσκημα). Ἡ ἠρωίδα τοῦ Σοφοκλῆ εἶναι ὑπεράνω τοῦ στενωῦς ἐννοουμένου προσωπικοῦ συμφέροντος (οὐ ζῶ; κακῶς μὲν, οἶδ', ἐπαρκούντως δ' ἐμοί), μιὰ ἀντίληψη ποῦ ἐπαινοῦν συγγραφεῖς ὅπως ὁ Ἰσοκράτης, ὁ Δημοσθένης, ὁ Ξενοφῶν, κ.ἄ., βλ. Dover, ὁ.π. (σ. 68, σημ. 3) 171κ. Πρέπει ἐπίσης νὰ σημειώσουμε ὅτι ἡ Ἡλέκτρα ἐξηγεῖ ὀρθολογιστικὰ τὴν στάση τῆς, ἐξετάζει τὴς ἐναλλακτικὲς δυνατότητες καὶ ἐπομένως δὲν ἄγεται ἀποκλειστικὰ ἀπὸ τὰ συναισθήματά τῆς.

4. Ἡ ἐκούσις ὑποταγὴ τῶν ἠσσόνων στοὺς κρείσσονας ἀποβαίνει πρὸς ὄφελος καὶ τῶν δύο, πβ. Θουκ. 1.8.3 ἐφιέμενοι γὰρ τῶν κερδῶν οἱ τε ἠσσους ὑπέμενον τὴν τῶν κρείσσονων δουλείαν, οἱ τε δυνατώτεροι περιουσίας ἔχοντες προσεποιούντο ὑπηκόους τὰς ἐλάσσους πόλεις, βλ. Finley, ὁ.π. (σ. 65, σημ. 3) 30.

5. Αὕτῃ εἶναι καὶ ἡ θέση τῶν Μηλιῶν ἀπέναντι στὴ «ρεαλιστικὴ» πρόταση τῶν Ἀθηναίων, βλ. Θουκ. 5.90 (βλ. παρακάτω). Πβ. καὶ τὰ λόγια τῆς Ἡλέκτρας, στ. 1041 οὐ δοκῶ σοι ταῦτα σὺν δίκῃ λέγειν; Τὸ δίκαιο ποῦ προασπίζει ἡ Ἡλέκτρα εἶναι τὸ «κοινὴ

πόνου τοι χωρίς οὐδὲν εὐτυχεῖ (στ. 945)¹. Στὴν ὠφέλειαν ποῦ ἐπιζητεῖ ἡ Χρυσόθεμη, ἢ Ἡλέκτρα ἀντιτάσσει τὸ εὐτυχεῖν, ὅπως θὰ τὸ προσδιορίσει ἀμέσως μετὰ μὲ τούς ἔρους τῆς ἐλευθερίας καὶ τῆς κοινωνικῆς ἀποδοχῆς γιὰ τὸ ἦθος τους μέσα στὴν πόλη². Ἡ ρήση τῆς ἠρωίδας, ποῦ ἀκολουθεῖ, ἀποτελεῖται ἀπὸ 43 στίχους καὶ εἶναι ἓνα δεῖγμα ρητορικῆς καὶ σοφιστικῆς ἐπιχειρηματολογίας. Μποροῦμε νὰ τὴ διαιρέσουμε σὲ τέσσερα μέρη: - α) 947-57: Εἰσαγωγή, ἐκθεση τῆς κατάστασης καὶ πρόταση νὰ δολοφονήσουν τὸν Αἴγισθο. β) 958-66: προσπάθεια νὰ συγκινήσει τὴν ἀδερφή της, ν' ἀγγίξει τὴν ψυχὴ της³. γ) 967-85: τὰ πραγματικὰ κίνητρα γιὰ τὸ φόνο, ποῦ προσιδιάζουν στὸ ἦθος καὶ στὴν ἠρωικὴ ἰδιοσυγκρασία τῆς Ἡλέκτρας, καὶ ἔχι τῆς Χρυσόθεμης⁴. δ) 986-89: ἐπίλογος, τελικὴ ἐκκλήση (στὸ συναίσθημα καὶ στὴν ἠθικὴ δεοντολογία).

Στὸ πρῶτο μέρος ἢ Ἡλέκτρα λέει στὴν ἀδερφή της ὅτι δὲν μποροῦν ν' ἀναμένουν πλέον βοήθεια (παρουσίαν) ἀπὸ κανέναν, ἔχουν ἀπομείνει μόνες (σκόπιμα χρησιμοποιοῦν τὸ δυικὸ ἀριθμὸ, *λελείμμεθον*)⁵. Ἡ ἠρωίδα

δόξαν» (πβ. στ. 367κ.), σύμφωνα μὲ τὸν ὀρισμὸ τοῦ Πρωταγόρα (Πλάτ. *Θεαίτ.* 172b), τὸ ὁποῖο ἀντιπαρτίθεται στὸ «τοῦ κρείττονος συμφέρον» (Πλάτ. *Πολ.* 338c), πβ. Β.Α. Κύρκος, *Ἀρχαῖος ἑλληνικὸς διαφωτισμὸς καὶ Σοφιστικὴ* (Ἰωάννινα 21992) 210κκ.

1. Πβ. Δημόκριτος 68 B 157 καὶ 182 D. - K. (βλ. Dover, ὁ.π. (σ. 68, σημ. 3) 163) καὶ Θουκ. 2.36.2 καὶ ἐκεῖνοί τε ἄξιοι ἐπαίνου καὶ ἔτι μᾶλλον οἱ πατέρες ἡμῶν κτησάμενοι γὰρ πρὸς οἷς ἐδέξαντο ὄσσην ἔχομεν ἀρχὴν οὐκ ἀπόνως ἡμῖν τοῖς νῦν προσκατέλιπον, 2.62.3 ...τῶν τε πατέρων μὴ χεῖρους κατ' ἀμφοτέρα φανῆναι, οἱ μετὰ πόνων καὶ οὐ παρ' ἄλλων δεξάμενοι κατέσχον τε καὶ προσέτι διασώσαντες παρέδοσαν ὑμῖν αὐτὰ (αἴσχιον δὲ ἔχοντες ἀφαιρεθῆναι ἢ κτωμένους ἀτυχήσαι), ἰέναι δὲ τοῖς ἐχθροῖς ὁμοίᾳ μὴ φρονήματι μόνον, ἀλλὰ καὶ καταφρονήματι, 2.64.3 - 4 ...πλεῖστα δὲ σώματα καὶ πόρους ἀνηλωκέναι πολέμῳ, καὶ δύνανμιν μεγίστην δὴ μέχρι τοῦδε κεκτημένην...πόλιν τε τοῖς πᾶσιν εὐπορωτάτην καὶ μεγίστην ᾠκήσαμεν. καίτοι ταῦτα ὁ μὲν ἀπράγμων μέμφαιτ' ἄν, ὁ δὲ ὄρᾳν τι καὶ αὐτὸς βουλόμενος ζηλώσει· εἰ δὲ τις μὴ κέκτηται, φθονήσει, 5.102 καὶ ἡμῖν τὸ μὲν εἶξαι εὐθὺς ἀνέλπιστον, μετὰ δὲ τοῦ ὀρωμένου ἔτι καὶ στήναι ἐλπίς ὀρθῶς, 5.107 οὐκ οὐκ οἶσατε τὸ ξυμφέρον μὲν μετ' ἀσφαλείας εἶναι, τὸ δὲ δίκαιον καὶ καλὸν μετὰ κινδῶνου ὀρᾶσθαι (πβ. Finley, ὁ.π. (σ. 65, σημ. 3) 45κ).

2. Βλ. Kaibel, ὁ.π. (σ. 66, σημ. 3) σ. 217, καὶ Μέρος Α', σ. 270, σημ. 5. Πβ. καὶ Θουκ. 2.43. 4-5 οὗς νῦν ἡμεῖς ζηλώσαντες καὶ τὸ εὐδαιμον τὸ ἐλεύθερον, τὸ δ' ἐλεύθερον τὸ εὐψυχον κρῖναντες μὴ περιορᾶσθε τοὺς πολεμικοὺς κινδύνους. Γιὰ τὴν Ἡλέκτρα τὸ εὐτυχεῖν ταυτίζεται μὲ τὰ ἰδανικὰ τῆς δικαιοσύνης καὶ τῆς τιμῆς (τὸ δίκαιον καὶ τὸ καλόν), κι ὄχι μὲ τὸ συμφέρον (τὸ εὐ ζῆν).

3. Πβ. καὶ Ἀριστ. *Ρητ.* 1356a 3 ἐν τῷ τὸν ἀκροατὴν διαθεῖναι πως, καὶ Kamerbeek, ὁ.π. (σ. 74, σημ. 2) σ. 131.

4. Πβ. Ἀριστ. *Ρητ.* 1356a 2 ἐν τῷ ἦθει τοῦ λέγοντος, καὶ Kamerbeek, ὁ.π., Al-lègre, ὁ.π. (σ. 73, σημ. 5) 206.

5. Καὶ στὸν πρόλογο τῆς Ἀντιγόνης ὁ Σοφοκλῆς χρησιμοποιοῦν τὸ δυικὸ ἀριθμὸ γιὰ νὰ τονίσει τὸ δεσμὸ αἵματος τῶν δύο ἠρωίδων. Καὶ οἱ δύο αἰσθάνονται ὅτι ἀποτελοῦν μιὰ ομάδα. Ἀλλὰ ὅταν ἡ Ἰσμήνη θὰ ἀρνηθεῖ νὰ συμπράξει, δὲ θὰ κάνει πλέον χρῆση τοῦ δυικοῦ ὁ ποιητής. Στὴ ρήση τῆς Ἡλέκτρας βρισκόμεν δεκατέσσερα παραδείγματα δυικοῦ, βλ. Κποκ, ὁ.π. (σ. 67, σημ. 1) 79 καὶ σημ. 31.

στικά κριτήρια. ούτε με βάση τα πρακτικά αποτελέσματα, όπως την όριζον ο αδερφός της, ή αδερφή της και ή μητέρα της (βλ. στ. 60κκ., 335κκ., 1005κκ., 1042, 648κκ., 766κκ. και σ. 75, σημ. 3. παραπάνω), αλλά ως απόλαυση μιας ήσυχης συνείδησης, ως υπεράσπιση του δικαίου: *ἐπει δίδαξον, ἢ μάθ' ἐξ ἐμοῦ, τί μοι | κέρδος γένοιτ' ἂν τῶνδε ληξάση γόων. | οὐ ζῶ; κακῶς μὲν, οἶδ', ἐπαρκούντως δ' ἐμοί. | λυπῶ δὲ τούτους, ὥστε τῶ τεθνηκότι | τιμὰς προσάπτειν ... ἐμοὶ γὰρ ἔστω τοῦμὲ μὴ λυπεῖν μόνον | βόσκημα* (στ. 352κκ.)¹.

Στὸ τρίτο μέρος τῆς ρήσης ή ἐπιχειρηματολογία «ἀπὸ τὸ συμφέρον» συνυφαίνεται με τὴν ἐπιχειρηματολογία «ἀπὸ τὸ δίκαιον»². Αὐτὸ πού παρουσιάζεται ὡς ὠφέλεια ἀπὸ τὴ δολοφονία τοῦ Αἰγίσθου, ταυτίζεται με τὴν ἔννοια τοῦ δικαίου καὶ με τὰ δικαιώματά τους, με τὸ τί τοὺς ἀξίζει. Ἡ ἰδεαλιστρια Ἡλέκτρα γνωρίζει ὅτι ή ρεαλιστρια ἀδερφή της ἔχει τὴν ἴδια ἀντίληψη μ' αὐτὴν περὶ δικαίου (στ. 338κ.). Ἡ ἀποψη «τὰ μὲν ἡδέα καλὰ - τὰ δὲ συμφέροντα δίκαια»³, τὴν ὁποία ἔχουν υἰοθετήσει οἱ σφετεριστὲς τοῦ οἴκου τῶν Ἀτρειδῶν, ἀντιστρέφεται ἀπὸ τὴν Ἡλέκτρα στὸ ἔργο πού ἐξετάζουμε (τὰ μὲν καλὰ ἡδέα - τὰ δὲ δίκαια συμφέροντα). Τὸ κεντρικὸ μέρος τῆς ρήσης περιέχει τὴν ἀξίωση τῆς ἡρώιδας γιὰ τὴν ἀποκατάσταση τῆς χαμένης τιμῆς τῶν δύο θυγατέρων τοῦ Ἀγαμέμνονα, τὴν ὁποία, ὅπως θὰ δοῦμε, δὲν ὀρίζει σύμφωνα με τὰ κριτήρια τῆς ἡρωικῆς - ἀριστοκρατικῆς κοινωνίας, ὅπως ὁ αδερφός της, μολονότι χρησιμοποιοῖ ἡρωικὸ λεξιλόγιο⁴. Τὰ κίνητρα τῆς Ἡλέκτρας γιὰ τὴ δολοφονία τοῦ Αἰγίσθου εἶναι τὰ ἑξῆς:

α) *Πρῶτον μὲν εὐσέβειαν ἐκ πατρὸς κάτω | θανόντος οἴση τοῦ κασιγνήτου θ' ἄμα: ὁ ἔπαινος ἀπὸ τοὺς νεκροὺς πατέρα κι ἀδερφὸ γιὰ τὴν ἀφοσίωσή της. Αὐτοῦ τοῦ εἶδους ή εὐσέβεια εἶναι κυρίαρχο κίνητρο τῆς Ἡλέκτρας⁵, ή ὁποία ἔχει κατηγορήσει τὴν ἀδερφή της ὅτι πρόδωσε τὸ*

1. Ὅπως σημειώνει ὁ Woodard, δ.π. (σ. 74, σημ. 2) 203, γιὰ τὴν Ἡλέκτρα τὸ πραγματικὸ κέρδος ἔγκειται στὴν ἡρωικὴ βούληση νὰ διακινδυνεύσει κανεὶς τὰ πάντα.

2. Στὴν Ἱστορία τοῦ Θουκυδίδη βρίσκουμε παρόμοια ἐπιχειρήματα δπου οἱ ὁμιλητὲς ταυτίζουν τὸ συμφέρον με τὸ δίκαιο, π.χ. τὸ ἐπιχειρήμα τῶν Μηλίων, Θουκ. 5. 90 *Ἡ μὲν δὴ νομιζομέν γε, χρήσιμον (ἀνάγκη γάρ, ἐπειδὴ) ἡμεῖς οὔτω παρὰ τὸ δίκαιον τὸ ξυμφέρον λέγειν ὑπέθεσθε) μὴ καταλύειν ἡμᾶς τὸ κοινὸν ἀγαθόν, ἀλλὰ τῶ αἰεὶ ἐν κινδύνῳ γιγνομένῳ εἶναι τὰ εἰκότα καὶ δίκαια, καὶ τι καὶ ἐντὸς τοῦ ἀκριβοῦς πείσαντά τινα ὠφεληθῆναι. Ἀντιθέτα, οἱ Ἀθηναῖοι ἀντιδιαστέλλουν τὸ συμφέρον ἀπὸ τὸ δίκαιο, βλ. Θουκ. 5.107. Βλ. Finley, δ.π. (σ. 65, σημ. 3) 32κ., 50, καὶ δ.π. (σ. 77, σημ. 1) 61, W. K. C. Guthrie, *A history of Greek philosophy* III (C. U. P. 1969) 87κ.*

3. Θουκ. 5.105. 4 (ή ἰδιοτέλεια τῶν Σπαρτιατῶν στὴν ἐξωτερικὴ πολιτικὴ τους).

4. Βλ. Μέρος Α', σ. 250. Βλ. καὶ Woodard, δ.π., 223.

5. Βλ. Long, δ.π. (σ. 73, σημ. 4) 151κ., R. M. Torrance, «Sophocles: Some bearings», *HSPH* 69 (1965) 313, Allègre, δ.π. (σ. 73, σημ. 5) 209.

δολοφονημένο πατέρα τους (στ. 341κ., 365κ.), ὑποδηλώνοντας ὅτι ἀνάμεσα στὸ δίκαιο καὶ στὸ συμφέρον προτίμησε τὸ δεύτερο (πβ. στ. 355-365). Ἡ Χρυσόθεμη ἔχει ἀποδεχθεῖ, μὲ ἀνταλλάγματα, τὸ δίκαιο τοῦ ἰσχυροτέρου πού δὲ γνωρίζει ἠθικοὺς φραγμούς. Ὡς γνωστόν, αὐτὸ τὸ φυσικὸ δίκαιο ἀπασχόλησε τὴ σκέψη τῆς ἐποχῆς τοῦ Σοφοκλῆ καί, ὅπως γίνεται φανερό μῆσα ἀπὸ τὴ διήγηση τοῦ Θουκυδίδη, πρόκειται γιὰ μιὰ ἐμπειρία τὴν ὁποία βίωσαν οἱ Ἕλληνες στὴ διάρκεια τοῦ Πελοποννησιακοῦ πολέμου, κυρίως μῆσα ἀπὸ τὴν ἀθηναϊκὴ πολιτικὴ τῆς δύναμης, μὲ ἀποκορύφωμα τὴν ὑποταγὴ τῆς Μήλου. Αὐτὸ πού οἱ ἀσυμβίβαστοι Μήλιοι ἀρνήθηκαν νὰ ἀποδεχθοῦν, δηλαδή, νὰ φανοῦν ρεαλιστές, «σώφρονες» καὶ νὰ μὴν ἀντισταθοῦν μάταια στοὺς κρείσσονας, τὸ ἔχει ἀποδεχθεῖ ἡ Χρυσόθεμη¹. Ἡ ὁποία ἔχει ἀπωλέσει τὴν ἐλευθερία της².

β) Ἔπειτα δ', ὡσπερ ἐξέφυς, ἐλευθέρα | καλῆ τὸ λοιπὸν καὶ γάμων ἐπαξίων | τεύξῃ· φιλεῖ γὰρ πρὸς τὰ χρηστὰ πᾶς ὄρᾱν: οἱ δύο ἀδερφεὲς ὀρίζουν μὲ διαφορετικοὺς ὅρους τὴν ἔννοια τῆς ἐλευθερίας. Ἡ Χρυσόθεμη πιστεύει ὅτι ζεῖ ἐλεύθερη, ἐπειδὴ δὲν τῆς ἀπαγορεύουν τὴν ἔξοδο ἀπὸ τὸ παλάτι καὶ δὲ στερεῖται τὰ ὑλικά ἀγαθὰ, ὅπως ἡ ἀδερφή της (εἰ δ' ἐλευθέραν με δεῖ | ζῆν, τῶν κρατούντων ἐστὶ πάντ' ἀκουστέα, στ. 339κ.). Ἡ Ἡλέκτρα θεωρεῖ τὴν ὑποταγὴ τῆς Χρυσόθεμης δουλεία καὶ προδοσία (πβ. στ. 341-68, καὶ Εὐρ. Φοίν. 392 δούλου τόδ' εἶπας, μὴ λέγειν ἅ τις φρονεῖ, καὶ τὰ λόγια τῆς Χρυσόθεμης στοὺς στίχους 333κ. ὥστ' ἂν, εἰ σθένος | λάβοιμι, δηλώσαιμ' ἂν οἷ' αὐτοῖς φρονῶ, καὶ τῆς Ἡλέκτρας στοὺς στίχους 347κ. ἦτις λέγεις μὲν ἄρτίως, ὡς εἰ λάβοις | σθένος, τὸ τούτων μῖσος ἐκδειξείας ἂν | ἐμοῦ δὲ πατρὶ πάντα τιμορουμένης | οὔτε ξυνέρηδεις τὴν τε δοῶσαν ἐκτρέπεις. | οὐ ταῦτα πρὸς κακοῖσι δειλίαν ἔχει; Βλ. ἐπίσης στ. 365κ., 341κ.)³. Ἐπίσης, ἡ ἡρώιδα περιφρονεῖ ὅσα ἀπολαμβάνει ἡ ἀδερ-

1. Πβ. W. Nestle, «Sophokles und die Sophistik», CPh 5 (1910) 142, Kells, δ. π. (σ. 70, σημ. 1) σποραδικά, καὶ ὁ.π. (σ. 75, σημ. 2) 157κ.

2. Πβ. Θουκ. 5.86...καὶ τὴν τελευταίαν ἐξ αὐτοῦ κατὰ τὸ εἶκός περιγενομένοις μὲν τῷ δικαίῳ καὶ δι' αὐτὸ μὴ ἐνδοῦσι πόλεμον ἡμῖν φέρουσαν, πεισθεῖσι δὲ δουλείαν, 5.91.2 ὡς δὲ ἐπ' ὠφελία τε πάρεσμεν τῆς ἡμετέρας ἀρχῆς καὶ ἐπὶ σωτηρία νῦν τοὺς λόγους ἐροῦμεν τῆς ἡμετέρας πόλεως, ταῦτα δηλώσομεν, βουλόμενοι ἀπόνως μὲν ὑμῶν ἄρξαι, χρησίμως δ' ὑμᾶς ἀμφοτέροις σωθῆναι, 5.92 καὶ πῶς χρήσιμον ἂν ξυμβαίῃ ἡμῖν δουλεῦσαι, ὡσπερ καὶ ὑμῖν ἄρξαι; 5.100 ἡμῖν γε τοῖς ἐτι ἐλευθέροις πολλὴ κακότης καὶ δειλία μὴ πᾶν πρὸ τοῦ δουλεῦσαι ἐπεξελθεῖν, (πβ. Ἡλ. στ. 349-51), καὶ 5.101 [ΑΘ.] οὐ γὰρ περὶ ἀνδραγαθίας ὁ ἀγὼν ἀπὸ τοῦ ἴσου ὑμῖν, μὴ αἰσχύνειν ὀφλεῖν, περὶ δὲ σωτηρίας μᾶλλον ἢ βουλή, πρὸς τοὺς κρείσσονας πολλῶ μὴ ἀνθίστασθαι. Στὰ χρόνια τοῦ Πελοποννησιακοῦ πολέμου οἱ ἑλληγικὲς πόλεις ἐξεγείρονται ἐναντίον τοῦ ἀθηναϊκοῦ ἱμπεριαλισμοῦ, κατευθύνονται πρὸς τὴν ἐλευθερία, ὅσο κι ἂν ἡ Ἀθήνα γινόταν σκληρότερη στὴν προσπάθειά της νὰ καταστείλει τίς ἐξεγέρσεις, βλ. Romilly, ὁ.π. (σ. 66, σημ. 4) 56κ.

3. Ἀντίθετα ἀπὸ τὴν Ἡλέκτρα, ἡ Χρυσόθεμη ἀντήλλαξε τὴν ἐλευθερία τῆς ἐκφρασης μὲ τὴ σωματικὴ ἐλευθερία, βλ. Blundell, ὁ.π. (σ. 69, σημ. 1) 154 σημ. 20. Ἡ ἀ-

φή της με τέτοιους ἔρους: ἐγὼ μὲν οὐδ' οὐκ ἂν ποτ', οὐδ' εἴ μοι τὰ σὰ / μέλλοι τις οἴσειν ἄωρ', ἐφ' οἷσι νῦν χλιδᾶς | τούτοις ὑπεικάθοιμι· σοὶ δὲ πλουσία | τράπεζα κείσθω καὶ περιορῶν βίος. | ἐμοὶ γὰρ ἔστω τοῦμὲ μὴ λυπεῖν μόνον | βόσκημα· τῆς σῆς δ' οὐκ ἐρῶ τιμῆς λαχεῖν (στ. 359κ.). Ἡ στάση τῆς Ἡλέκτρας ἀπέναντι στοῦ δίκαιου τῶν κρεισσόνων εἶναι ἴδια μὲ τῆ στάση τῶν ἀντιπροσώπων τῶν Μηλίων, οἱ ὅποιοι ἀντέταξαν στοὺς Ἀθηναίους τὸ δίκαιο καὶ τὴν τιμῆ. Ἀντίθετα ἀπὸ τῆ Χρυσόθεμη, ἡ Ἡλέκτρα ἔχει θυσιάσει συνειδητὰ τὰ βασιλικά της προνόμια καὶ τὴν ἐξωτερικὴ ἐλευθερία της, γιὰ χάριτ' τῆς ἐσωτερικῆς ἐλευθερίας, πού εἶναι τὸ δικαίωμα τῆς ἐπιλογῆς καὶ ἡ ἡσυχία συνειδήσεως. Αὐτὸ πού τὴν κινεῖ, λοιπόν, εἶναι κά- τι ἐσωτερικόν, προτιμᾷ τὸ σωματικὸ ἀπὸ τὸν ἠθικὸ πόνο¹. Ἄν ὑποτασσό- τον στοῦ παράνομο ζεῦγος καὶ πρόδιδε τὸν πατέρα της, ἂν εἶχε ἐλαστικὴ συ- νείδηση, ὅπως ἡ ἀδερφή της, σ' ἓνα περιβάλλον ὅπου οἱ θεσμοὶ ἔχουν κα- ταλυθεῖ καὶ ἡ δύναμη τῆς ἀνομίας ἔχει ὑπερβεῖ τὴν ἰσχύ τοῦ νόμου, ἡ Ἡ- λέκτρα δὲ θὰ εἶχε ἡσυχία συνείδησεως. Αὐτὸ ἀντιμάχεται καὶ αὐτὸ τῆ συντη- ρεῖ (στ. 363-4)². Ἔτσι πραγματώνει τὴν ἀνθρώπινη οὐσία της καὶ νιώθει ἱκανοποιημένη ἀπὸ τὸν ἑαυτὸ της. Ἡ Ἡλέκτρα ἐπέλεξε τὴν ἀνυποταγὴ πού ἰσοδυναμεῖ μὲ ἐλευθερία, καταβάλλοντας ὅμως ἓνα βαρὺ τίμημα: τὸν ἐξανδραποδισμό της. Ἡ ἀνάκτηση τῆς ἐλευθερίας ἀποτελεῖ ἰσχυρὸ κίνη- τρο καθ'αυτὸ γιὰ τὴν ἡρώιδα, ἀλλὰ θὰ ὀδηγήσει καὶ σ' ἓναν ἐπάξιο γάμο (ὥστε νὰ μὴν εἶναι ἄοικοι, βλ. παραπάνω, σ.66, ἀλλὰ καὶ νὰ ἐξασφαλίσουν

τομικὴ ἐλευθερία, ἡ ἐλευθερία τοῦ λόγου καὶ ἡ ἰσηγορία συγκαταλέγονται ἀνάμεσα στὰ βασικά κριτήρια γιὰ τὸν ὄρισμό τῆς Δημοκρατίας στὰ κείμενα τῶν συγγραφέων τοῦ πέ- μπτου αἰώνα, βλ. N. Loraux, *The invention of Athens* (transl. by A. Sheridan Harvard Univ. Pr. 1986) 181.

1. Βλ. Blundell, ὁ.π., 159. Κατὰ τὴν ἀποψή μου, ὁμως, δὲν ἔχει δίκιο ἡ Blundell ὅταν συγκρίνει τὴ στάση τῆς Ἡλέκτρας μὲ τῆς Ἀντιγόνης στοῦ ὁμώνυμο ἔργο, στ. 465 κ.κ., ἡ ὁποία χρησιμοποιεῖ τὰ ρήματα ἀλγῶν, ἀλγύνομαι, γιὰ τὴν περίπτωσιν πού θὰ ἀνε- χόταν νὰ μείνει ἄταφος ὁ ἀδερφός της. Τὸ ρῆμα λυπῶ πού χρησιμοποιεῖ ἡ Ἡλέκτρα δὲν ἀναφέρεται στὰ αἰσθήματά της: λυπῶ δὲ τοῦτους (τοὺς προκαλῶ ἐνόχληση, τοὺς βασανίζω) - τοῦμὲ μὴ λυπεῖν (νιώθω ἡρεμὴ μέσα μου, δηλαδή, ἔχω ἡσυχία τῆ συνειδήσεώς μου ὅτι ὑπερασπίζομαι τὸ δίκαιο), βλ. καὶ Kaibel, ὁ.π. (σ. 66, σημ. 3) σ. 127, Jebb, ὁ.π. (σ. 68, σημ. 1) σ. 88. Ἄλλωστε, αὐτὸ πού λέει τῆ συνέχεια (τῆς σῆς δ' οὐκ ἐρῶ τιμῆς λαχεῖν), ὑποδηλώνει ὅτι τρυφίλει τὸν αὐτοσεβασμὸ μὲ τὴν ἔννοια τῆς τιμῆς, ἐπομένως δὲν εἶναι τὸ συναίσθημα αὐτὸ πού τὴν κινεῖ.

2. Σ' αὐτὴ τῆ στάση ζωῆς ἡ ἡρώιδα ἔχει ὀδηγηθεῖ μὲ κριτήρια ἐσωτερικά, ἀνεξάρ- τητα ἀπὸ ἐξωτερικοὺς παράγοντες. Τὰ λόγια της (στ. 363κ.) εἶναι ἓνα ἀπὸ τὰ λίγα πα- ραδείγματα πού ἔχουμε ἀπὸ τὴν κλασικὴ ἐποχὴ γιὰ τὴν ἰδέα τῆς συνείδησεως (πβ. R. Garner, *Law and society in classical Athens* (London and Sydney 1987) 17κ. καὶ Dover, ὁ.π. (σ. 68, σημ. 3) 222), καὶ ἀπηχοῦν τὸ ἀπόσπασμα 68 B 264 (D. - K.) τοῦ Δημοκρίτου: μηδὲν τι μᾶλλον τοὺς ἀνθρώπους αἰδεῖσθαι ἐωυτοῦ μηδὲ τι μᾶλλον ἐξεργά- ζεσθαι κακόν, εἰ μέλλει μηδεὶς εἰδήσειν ἢ οἱ πάντες ἀνθρώποι· ἀλλ' ἐωυτὸν μάλιστα αἰ- δεῖσθαι, καὶ τοῦτον νόμον τῆ ψυχῆ καθεστάναι, ὥστε μηδὲν ποιεῖν ἀνεπιτήδειον.

τῆ συνέχιση τοῦ οἴκου τους, σημαντικὸ γιὰ τὴν ἀρχαία ἑλληνικὴ κοινωνία)¹. Ἡ ἡρώιδα δὲν ἔννοεῖ ἓνα γάμο ὅπως ταιριάζει σὲ γυναῖκες τῆς σειρᾶς τους, δηλαδὴ βασιλοπούλες², ἀλλὰ ὅπως ταιριάζει σὲ γυναῖκες χρηστές, πού ὅλοι ἐκτιμοῦν. Ἐδῶ, προϋπόθεση ἑνὸς ἐπάξιου γάμου δὲν εἶναι ἡ πατρικὴ περιουσία (βλ. στ. 960κκ.), ἀλλὰ ἡ χρηστότης, ἡ ἠθικὴ ἀκεραιότητα, ἡ εὐψυχία, ὅπως αὐτὴ πού χαρακτηρίζει τὴν Ἡλέκτρα³. Ἡ ἡρώιδα τοῦ Σοφοκλῆ δὲν εἶναι ἰδιοτελής, οὔτε οἱ ἀξίες της εἶναι ἀνταγωνιστικές⁴. Θέτει ὑπεράνω τοῦ προσωπικοῦ συμφέροντος τὸ δίκαιο⁵, ἀποδεικνύοντας ἔτσι ὅτι εἶναι πραγματικὰ ἐλεύθερος ἄνθρωπος⁶. Τὸ ἐπίθετο χρηστός δὲ δηλώνει τὴν καταγωγὴν, ἀλλὰ τὴν ἠθικὴν ποιότητα τοῦ ἀνθρώπου, καὶ τὸ χρησιμοποίησε καὶ στὴν πάροδο ἡ ἡρώιδα, γιὰ τὸν ἑαυτὸ της (στ. 240)⁷. "Ἄν ἀποτινάξει τὸ ζυγὸ τῆς δουλείας ἡ Χρυσόθεμη, θ' ἀποδείξει ὅτι εἶναι χρηστή κι ὄχι κακὴ, ὅπως τὴν ἔχει χαρακτηρίσει ἡ ἀδερφή της, στ. 367, πβ. καὶ στ. 395 [Ηλ.] μὴ μ' ἐκδίδασκε τοῖς φίλοις εἶναι κακὴν⁸. Ἡ Ἡλέκτρα πιστεύει ὅτι προασπίζει τοὺς θεσμούς καὶ τίς συνεργατικὲς ἀξίες, γι' αὐτὸ εἶναι βέβαιη ὅτι ἡ κοινωνία ἐπιδοκιμάζει τὴν ἀνυποταγὴν της στὸ παράνομο ζεύγος (πβ. στ. 367κ.), μολονότι καὶ ἡ ἴδια ἔχει ὑπερβεῖ τὰ ὅρια (πράγμα γιὰ τὸ ὁποῖο ντρέπεται, ἐπειδὴ ἀπάδει πρὸς τὴν εὐγενικὴ φύση της, βλ. στ.

1. Πβ. MacDowell, *δ. π.* (σ. 66, σημ. 3) 134, 150.

2. "Ὅπως ἐρμηνεύει τὰ λόγια της ὁ Linforth, *δ.π.* (σ. 66, σημ. 1) 101.

3. Ὁ F. J. H. Letters ἀποδίδει τὸ ἐπίθετο *χρηστά* ἐδῶ μὲ τὴ λέξη *heroism*, βλ. *The life and work of Sophocles* (London 1953) 241.

4. Πβ. καὶ τίς δύο προσευχὲς της (στ. 110κκ., 1376κκ.) οἱ ὁποῖες, ἀντίθετα ἀπὸ τὴν προσευχὴν τοῦ Ὀρέστη καὶ τῆς Κλυταιμνήστρας, δὲν περιέχουν προσωπικὲς διεκδικήσεις. Πβ. καὶ στ. 453-6.

5. Πβ. Θουκ. 1.42. 1-2 ... καὶ μὴ νομίση δίκαια μὲν τάδε λέγεσθαι, ξύμφορα δέ, εἰ πολεμήσει, ἀλλὰ εἶναι. τό τε γὰρ ξυμφέρον ἐν ᾧ ἂν τις ἐλάχιστα ἁμαρτάνῃ μάλιστα ἐπεται..., 3.56.3 εἰ γὰρ τῷ αὐτίκα χρησίμω ὑμῶν τε καὶ ἐκείνων πολεμίῳ τὸ δίκαιον λήψεσθε, τοῦ μὲν ὀρθοῦ φανεῖσθε οὐκ ἀληθεῖς κριταὶ ὄντες, τὸ δὲ ξυμφέρον μᾶλλον θεραπεύοντες.

6. Τὸ περίκλειο ἰδεῶδες ἦταν ἡ ἀνιδιοτέλεια, βλ. Θουκ. 2.40.5 καὶ μόνοι οὐ τοῦ ξυμφέροντος μᾶλλον λογισμῶ ἢ τῆς ἐλευθερίας τῷ πιστῷ ἀδεῶς τινὰ ὠφελοῦμεν. Οἱ πραγματικὰ ἐλεύθεροι ἄνθρωποι δὲν κινοῦνται ἀπὸ συμφέρον, βλ. Romilly, *δ.π.* (σ. 66, σημ. 4) 119κ.

7. Τὸ ἐπίθετο *χρηστός* εἶναι τὸ ἀντίθετο τοῦ *πονηρός* τὸ ὁποῖο εἶναι συνώνυμο τοῦ *κακός*, βλ. π.χ. Εὐρ. Ἐκ. 903-4 ... τὸν μὲν κακὸν / κακόν τι πάσχειν, τὸν δὲ χρηστὸν εὐτυχεῖν, Σοφ. Ἄντ. 520 ἀλλ' οὐχ ὁ χρηστός τῷ κακῷ λαχεῖν ἴσος, καὶ O.T. 614κ., ὅπου τὸ *κακός* εἶναι τὸ ἀντίθετο τοῦ *δίκαιος*. Στὴν κλασικὴ ἐποχὴ τὸ ἐπίθετο *χρηστός* ἔχει καὶ τὴ σημασίαν «*χρήσιμος πολίτης*».

8. Στὸ ἐπίθετο *κακὴν* ἐμπερικλείεται καὶ ἡ ἔννοια τῆς δειλίας. Ἀλλὰ ὁ ἐλεύθερος ἄνθρωπος δὲν εἶναι δυνατὸ νὰ διακατέχεται ἀπὸ φόβο, αὐτὸ εἶναι ἴδιον τοῦ δούλου. Ὁ ἐλεύθερος ἄνθρωπος κάνει ἀγῶνες καὶ θυσίες καὶ ἔχει εὐγενικοὺς στόχους, δὲν παρασύρεται ἀπὸ βραχυπρόθεσμα ὀφέλη, βλ. Dover, *δ.π.* (σ. 68, σημ. 3) 115κ.

221, 254κκ., 307κκ., 616κκ.). Έτσι, είναι βέβαιη ότι αναλαμβάνοντας δράση έναντίον του Αίγισθου, θα κερδίσουν την κοινωνική καταξίωση για τη στάση ζωής τους¹.

γ) Λόγων γε μὴν εὐκλειαν οὐχ ὀρᾶς ὄσσην / σαυτῇ τε κάμοι προσβα-
λεῖς πεισθεῖς' ἔμοι;... Ἡ εὐκλεία, ὁ δημόσιος ἔπαινος, ἡ ἀγάπη, ὁ σε-
βασμός, τὸ αἰώνιο κλέος μέσα στὴν πόλη, θὰ εἶναι ἄλλη μιὰ ὠφέλεια γιὰ
τις δύο ἀδερφές πού, ἀψηφώντας τὸ θάνατο, θὰ σώσουν τὸν οἶκο τους (βλ.
τὰ πατρῶα πῆματα ἔπως τὰ ἐκθέτει ἡ ἡρώιδα στοὺς στίχους 258 κκ.)².
Ἡ Ἡλέκτρα δὲν ὄνειρεύεται ὑλικά ἀγαθὰ καὶ κοινωνικὴ δύναμη ὡς ἐπι-
βράβευση τῆς ἀνδρείας τους, ἔπως συνέβαινε στὸν ἡρωϊκὸ - ἀριστοκρατικὸ
κόσμο³. Οἱ τιμές πού ἀναμένει εἶναι αὐτὲς πού ταιριάζουν σὲ κείνους οἱ ὁ-
ποῖοι προασπίζου τὴ δικαιοσύνη⁴, οἱ ὅποιοι προσφέρουν ὑπηρεσία πρὸς τὴν
πόλη, καὶ μάλιστα, στοὺς τυραννοκτόνους. Δηλαδή, ἀγάλματα (πβ. δε-
ξιῶσεται) καὶ ἐπιτάφιοι λόγοι, ὁ σεβασμός καὶ ἡ ἀγάπη τῶν συμπολιτῶν

1. Ὡς γνωστόν, στὶς τελευταῖες δεκαετίες τοῦ πέμπτου αἰώνα, ὅπως γίνεται φανε-
ρὸ καὶ ἀπὸ τὴν ἐλληνικὴ τραγωδία, τὸ ζήτημα μὲ ποιά κριτήρια ὀρίζεται ἡ ἀνθρώπινη ἀ-
ξία καὶ ἡ ἀρετὴ (καταγωγὴ, πλοῦτος, ἱκανότητες, μεγαλοψυχία, κ.τ.τ.), ἀπασχόλησε τὴ
σύγχρονη σκέψη.

2. Πβ. καὶ Θουκ. 5.112.2 [Μήλιοι] οὔτε ἄλλα δοκεῖ ἡμῖν ἢ ἄπερ καὶ τὸ πρῶτον,
ὡ Ἀθηναῖοι, οὗτ' ἐν ὀλίγῳ χρόνῳ πόλεως ἑπτακόσια ἔτη ἤδη οἰκουμένης τὴν ἐλευθερίαν
ἀφαιρησόμεθα, ἀλλὰ...πειρασόμεθα σώζεσθαι...Πβ. ἐπίσης Θουκ. 2.64.3, ὅπου ὁ Περικλῆς
ἀναφέρεται στὴ δόξα τῆς Ἀθήνας γιὰ νὰ ἀνυψώσει τὸ ἠθικὸ τῶν Ἀθηναίων: γνῶτε δὲ ὄνο-
μα μέγιστον αὐτὴν ἔχουσαν ἐν ἅπασιν ἀνθρώποις διὰ τὸ ταῖς συμφοραῖς μὴ εἶκειν, πλεί-
στα δὲ σώματα καὶ πόρους ἀνηλωκέαι πολέμῳ..., πβ. ἐπίσης 2.43.6 ἀλγεινότερα γὰρ
ἀνδρὶ γε φρόνημα ἔχοντι ἢ μετὰ τοῦ [ἐν τῷ] μαλακισθῆναι κάκωσις ἢ ὁ μετὰ ῥώμης καὶ κοι-
νῆς ἐλπίδος ἄμα γιγνόμενος ἀναίσθητος θάνατος. Ἐδῶ πρέπει νὰ ἐπιστημόνουμε ὅτι τὸ κλέ-
ος (πρωταρχικὸ κίνητρο τοῦ Ὀρέστη, στ. 60), δὲν ἀποτελεῖ στὴν οὐσία κινήτρια δύνα-
μη τῆς Ἡλέκτρας, ἀφοῦ σὲ λίγο θ' ἀφήσει τὴν πρωτοβουλία στὸν ἀδερφό της (στ. 1301κ.,
1319). Ἡ ἴδια ἔχει πλέον κατακτήσει τὴν ἠθικὴ νίκη της, μέσα της αἰσθάνεται ὅτι ἡ
τιμωρία τῶν δολοφόνων εἶναι καὶ δική της πράξη, βλ. A. Machin, *Cohérence et conti-
nuité dans le théâtre de Sophocle* (Quebec 1981) 229. Πβ. ἐπίσης G. Perrotta, *Sophocle* (Messina 1935) 361. Ἡ ἡρώιδα κινεῖται ἀνεξάρτητα ἀπὸ ἐξωτερικοὺς παράγον-
τες, ἀλλὰ προσπαθεῖ νὰ πείσει τὴν ἀδερφή της ὅτι ἡ πράξη τους θὰ ἔχει θετικὸ ἀντίκτυ-
πο στὴν κοινωνία, πράγμα πού τὸ πιστεύει πραγματικά. Ἄλλωστε, προτείνει νὰ δρά-
σουν σὲ δημόσια, ὄχι οἰκογενειακὰ συμφραζόμενα, βλ. Winnington-Ingram, ὁ.π. (σ.
71, σημ. 1) 241.

3. Ὅπως σημειώνει ὁ Woodard, ὁ.π. (σ. 73, σημ. 2) 189, τὸ κλέος πού ὄνειρεύ-
ται ὁ Ὀρέστης συνοδεύεται καὶ ἀπὸ τὸν πλοῦτο καὶ τὴν ἐξουσία, ἐνῶ ἡ Ἡλέκτρα ἐπι-
διώκει μόνον ἐπαινετικά λόγια.

4. Ἡ πρόσπιση τοῦ δικαίου φέρνει τιμὴ, βλ. Εὐρ. Ἰκ. 312κκ. τὸ γὰρ τοι συνέχον
ἀνθρώπων πόλεις / τοῦθ' ἔσθ', δταν τις τοὺς νόμους σίῳζῃ καλῶς. / ἐρεῖ δὲ δὴ τις ὡς ἀναν-
δρῖα χερῶν, / πόλει παρὸν σοι στέφανον εὐκλείας λαβεῖν, / δεισας ἀπέστης, βλ. H. Lloyd-
Jones, «Honor and shame in ancient Greek culture», στό: *Greek Comedy, Hel-*

(τούτω φιλεῖν χρῆ, τώδε χρῆ πάντας σέβειν)¹. Ἀντίθετα ἀπὸ τὸν ἀδερφό της, ὅταν ἐκθέτει τὰ ἀτομικιστικὰ κίνητρά του στὸν πρόλογο², ἡ Ἡλέκτρα ἀναφέρεται δύο φορές ἐδῶ στὸ σῶμα τῶν πολιτῶν: ἀστῶν ἢ ξένων³, ἐν τε πανδήμῳ πόλει (πβ. καὶ στ. 984 πᾶς τις ἐξερεῖ βροτῶν). Ἡ βεβαιότητά της γιὰ τὶς τιμὲς ἀπὸ τὸ σῶμα τῶν πολιτῶν ὑποδηλώνει ὅτι ἡ πράξη τους θὰ ὠφελήσει καὶ τὴν πόλη. Ἄλλωστε, γνωρίζει τὰ ἀρνητικὰ αἰσθήματα τῶν γυναικῶν τοῦ Χοροῦ πρὸς τὸ νέο βασιλικὸ ζεῦγος, τὰ ὁποῖα τὶς ἔχουν ἐνώσει σὲ μιὰ ἀμοιβαία σχέση φιλίας μαζί της (στ. 134, 251κκ.)⁴. Πράγματι, στὴν ἔξοδο τοῦ ἔργου θ' ἀντιληφθοῦμε ὅτι τὸ συμφέρον τῆς Ἡλέκτρας ταυτίζεται μὲ τὸ συμφέρον τῆς πόλης (σωφρονιστῆς λόγος τοῦ Αἰγίσθου)⁵. Ἡ φιλοτιμία ὡς κίνητρο τῆς ἡρωίδας μπορεῖ νὰ γίνῃ κατανοητὴ μέσα

lenistic literature, Greek religion, and Miscellanea (Oxford 1990) 268κ., 271κ. [=A&A 33 (1987) 1-28].

1. Βλ. Juffras, *ὁ.π.* (σ. 71, σημ. 3) 99, 103-8, Kaibel, *ὁ.π.* (σ. 66, σημ. 3) σ. 222, Kamerbeek, *ὁ.π.* (σ. 74, σημ. 2) σ. 132. Καὶ ὁ Κνοχ ὑποστηρίζει ὅτι ἡ χρῆσις τοῦ δικαίου ἀριθμοῦ ἀπὸ τὴν Ἡλέκτρα παραπέμπει στοὺς ἀθηναίκοις ὕμνους γιὰ τοὺς τυραννοκτόνους [*P.M.G.* 893, 895, 896], βλ. *ὁ.π.* (σ. 70, σημ. 2) 8. Οἱ ἀττικοὶ ρήτορες προσδίδουν μεγάλη σημασία στὸν ἔπαινο τῆς πόλης πρὸς ἐκείνους οἱ ὁποῖοι προσφέρουν καλὰς ὑπηρεσίες, καὶ μάλιστα ἀψηφώντας τοὺς κινδύνους ἢ τὸ προσωπικὸ συμφέρον, βλ. Lloyd-Jones, *ὁ.π.*, 270 καὶ Dover, *ὁ.π.* (σ. 68, σημ. 3) 230. Βλ. ἰδιαιτέρως Δημοσθ. κκ 16 (γιὰ τὸν ἐλεύθερο ἄνθρωπο ὁ ἔπαινος τῶν συμπολιτῶν τοῦ ἔχει μεγαλύτερη ἀξία ἀπ' ὅ,τι ἔχει ὁ ἔπαινος τοῦ ἀφεντικοῦ πρὸς τὸν πιστὸ δοῦλο του, πβ. καὶ τὰ λόγια τῆς Ἡλέκτρας στοὺς στίχους 364-8), καὶ Λυσίας xiii 92 (ὅσοι εὐεργετοῦν τὴν πόλη ἀξίζουν τὴν φιλία καθενὸς πολίτη: ἀνάγκη ὑμᾶς ἐστὶ πάντας ἐκείνοις φίλους καὶ ἐπιτηδεῖλους εἶναι. Ἄς σημειώσουμε ἐδῶ ὅτι ἡ Ἡλέκτρα, ἀντίθετα ἀπὸ τὴν μητέρα της (στ. 516-22), δὲ φοβᾶται τὴν κοινὴ γνώμη σ' ὅ,τι ἀφορᾷ τὶς αἰτιάσεις τῆς βασιλίσσης, βλ. στ. 605κκ., βλ. Blundell, *ὁ.π.* (σ. 69, σημ. 1) 169). Ἡ ἡρωίδα πιστεύει ὅτι ὑπερασπίζεται τὸ δίκαιο, βλ. καὶ Whitman, *ὁ.π.* (σ. 74, σημ. 1) 168). Τέλος, δὲ φαίνεται νὰ ἔχει δίκιο ὁ Juffras, ὁ ὁποῖος ὑποστηρίζει ὅτι ἡ Ἡλέκτρα, ἀναλαμβάνοντας τὸ ρόλο τοῦ Ὁρέστη, διεκδικεῖ τὸ θρόνο καὶ τὴν πατρικὴ περιουσία, βλ. *ὁ.π.* (σ. 71, σημ. 3) 105κ. Κάτι τέτοιο δὲ συνάγεται οὔτε ἀπὸ τὴν ῥήσιν της, οὔτε ἀπὸ τὰ συμφοραζόμενα τοῦ ἔργου.

2. Βλ. Μέρος Α', σ. 263.

3. Πβ. Θουκ. 2.36.4...ταῦτα δηλώσας πρῶτον εἰμι καὶ ἐπὶ τὸν τῶνδε ἔπαινον, νομίζων ἐπὶ τε τῶ παρόντι οὐκ ἂν ἀπρεπῆ λεχθῆναι αὐτὰ καὶ τὸν πάντα ὄμιλον καὶ ἀστῶν καὶ ξένων ξύμφορον εἶναι ἐπακοῦσαι αὐτῶν.

4. Βλ. καὶ Gardiner, *ὁ.π.* (σ. 72, σημ. 1) 162κ.

5. Πβ. Juffras, *ὁ.π.*, 107. Παρὰ τὴν ἀντίθετη ἀποψη τοῦ Κνοχ (*ὁ.π.*, σ. 70, σημ. 2, 8κκ.), ἡ ἀντίσταση τῆς Ἡλέκτρας μετατοπίζεται ἀπὸ τὴν ἰδιωτικὴν στὴν δημόσια σφαῖρα, πβ. καὶ στ. 1413 ([Χο.] ὦ πόλις, ὦ γενεὰ τάλαινα, νῦν σοι / μοῖρα καθημερῆ φθίνει φθίνει), βλ. καὶ παραπάνω, σ. 71, σημ. 3 (στ. 642), καὶ Blundell, *ὁ.π.* (σ. 69 σημ. 1) 154κ. Ἄλλωστε, ἡ ἀπόφαση τοῦ Αἰγίσθου νὰ φυλακίσῃ τὴν Ἡλέκτρα χθονὸς τῆσδ' ἐκτός, ὑποδηλώνει ὅτι ὁ θρῆνος της ἔχει προσλάβῃ πολιτικὸν χαρακτήρα, βλ. καὶ H.P. Foley, «The politics of tragic lamentation», στὸ: A.H. Sommerstein, S. Halliwell, J. Henderson, B. Zimmermann (edd.), *Tragedy, comedy and the polis. Papers from the Greek drama conference, Nottingham July 1990* (Bari 1993) 113.

στά συμφραζόμενα τῆς κλασικῆς πόλης¹. Τὸ ἰδεῶδες τῆς Ἀθήνας τοῦ Περικλῆ ἦταν τὸ δημόσιο συμφέρον νὰ τίθεται ὑπεράνω τοῦ προσωπικοῦ². Ὅπως ἔχουμε δεῖ, ἡ Ἡλέκτρα θέτει ὑπεράνω τοῦ προσωπικοῦ συμφέροντος τὴν προάσπιση τῆς δικαιοσύνης καὶ τῶν θεσμῶν.

Στὸν ἐπίλογο ἡ ἥρωίδα κάνει ἐκκλιση στὴν ἀδερφή της νὰ συμπράξει, νὰ μὴν προδώσει τὸν πατέρα καὶ τὸν ἀδερφό, καὶ ν' ἀπαλλάξει τὴν ἴδια καὶ τὸν ἑαυτό της ἀπὸ τὶς συμφορές τους. Πρόκειται γιὰ μιὰ ἐπίκλιση τοῦ δικαίου. Ἡ Χρυσόθεμη ἔχει δεῖξει μὲ τὴ στάση της ὅτι σέφτεται ἀτομικιστικά, ἀντίθετα ἀπὸ τὴν ἀδερφή της. Ἡ ρήση τῆς ἰδεαλιστριας Ἡλέκτρας κλείνει μὲ τὴ δική της ἠθικὴ δεοντολογία: ζῆν αἰσχροὺς αἰσχροῦς τοῖς καλῶς πεφυκόσιν. Πρόκειται γιὰ ἓνα ἀξίωμα μὲ οἰκουμενικὴ ἰσχὺ, μέσα στὰ συμφραζόμενα τοῦ ἔργου, καὶ ὄχι γιὰ τὸ ἀριστοκρατικὸ ἀξίωμα ποὺ ἐπικαλεῖται καὶ ὁ ἐγωκεντρικὸς Αἶας πρὶν ν' αὐτοκτονήσει (ἀλλ' ἢ καλῶς ζῆν ἢ καλῶς τεθνηκέναι / τὸν εὐγενῆ χροῖ, Σοφ. Αἶ. 479κ.)³. Ἡ Ἡλέκτρα θ' ἀντιδράσει στὴ χλεύη τῶν ἐχθρῶν της (στ. 807) μὲ μιὰ σιωπηρή,

1. Βλ. παραπάνω, σ. 83, σημ. 1, καὶ πβ. Dover, ὁ.π. (σ. 68, σημ. 3) 229κ., Δημοσθ. Κατὰ Μειδίου 159 Ἐγὼ δ', ὅσα μὲν τῆς ἰδίας τροφῆς ἕνεκα Μειδίας καὶ περιοσί-
ας κτᾶται, οὐκ οἶδ' ὅ,τι τοὺς πολλοὺς ὕμῶν ὠφελεῖ... ἀλλ' ὅς ἂν ἐν τούτοις λαμπρὸς καὶ
φιλότιμος ἦ, ὧν ἅσασι μέτεστι τοῖς πολλοῖς ὕμῶν ... καὶ Θουκ. 2.44.4 τὸ γὰρ φιλότιμον
ἀγῆρων μόνον, καὶ οὐκ ἐν τῷ ἀχρείῳ τῆς ἡλικίας τὸ κερδαίνειν, ὥσπερ τινὲς φασί, μᾶλλον
τέρπει, ἀλλὰ τὸ τιμᾶσθαι, 2.43.2-6 κοινῇ γὰρ τὰ σώματα διδόντες ἰδίᾳ τὸν ἀγῆρων ἐπαι-
νον ἐλάμβανον καὶ τὸν τάφον ἐπισημότατον, οὐκ ἐν ψ̄ κεῖνται μᾶλλον, ἀλλ' ἐν ψ̄ ἢ δόξα αὐ-
τῶν παρὰ τῷ ἐντυχόντι αἰεὶ καὶ λόγου καὶ ἔργου καιρῷ αἰείμηστος καταλείπεται ... οἷς
νῦν ὑμεῖς ζηλώσαντες καὶ τὸ εὐδαιμον τὸ ἐλεύθερον, τὸ δ' ἐλεύθερον τὸ εὐψυχον κρίναντες
μὴ περιορᾶσθε τοὺς πολεμικοὺς κινδύνους... ἀλγευότερα γὰρ ἀνδρὶ γε φρόνημα ἔχοντι ἢ
μετὰ τοῦ [ἐν τῷ] μαλακισθῆναι κάκωσις ἢ ὁ μετὰ ῥώμης καὶ κοινῆς ἐλπίδος ἅμα γιγνώ-
μενος ἀναίσθητος θάνατος. Ὅπως σημειώνει ὁ D. M. MacDowell, στὸν πέμπτο αἰῶνα
ἡ φιλοτιμία εἶχε ἀκόμη ἀτομικιστικὸ χαρακτήρα, ἐνῶ στὸν τέταρτο συνδέεται μὲ τὶς ὑ-
πηρεσίες πρὸς τὴν κοινότητα, μὲ τὴν ἐννοια τοῦ συλλογικοῦ συμφέροντος («ἐκδημοκρατι-
κοποίηση» τῆς ἐννοίας), βλ. *Demosthenes Against Meidias* (Oxford 1990) 378κ.

2. Βλ. Dover, ὁ.π., 301κ. Πβ. Θουκ. 2.60.4 ταῖς κατ' οἶκον κακοπραγίαις ἐκτε-
πληγμένοι τοῦ κοινοῦ τῆς σιωτηρίας ἀφίσθε...2.65.2 ...ἔς τε τὸν πόλεμον μᾶλλον ὤρμη-
το, ἰδίᾳ δὲ τοῖς παθήμασιν ἐλυποῦντο... τὸ δὲ μέγιστον, πόλεμον ἀντ' εἰρήνης ἔχοντες...,
2.65.4 ...ὧν μὲν περὶ τὰ οἰκεῖα ἕκαστος ἤλγει ἀμβλύτεροι ἤδη ὄντες, ὧν δὲ ἡ ξύμπασα
πόλις προσεδεῖτο πλείστον ἄξιον νομίζοντες εἶναι.

3. Ὅπως ὑποστηρίζουν ὁ Kells στὸ ὑπόμνημά του, σ. 171, ὁ S.C. Shucard, «Some
developments in Sophocles' late plays of intrigue», *CJ* 69 (1973-74) 135 σημ. 18, ὁ
Winnington-Ingram, ὁ.π. (σ. 72, σημ. 2) 240, ὁ ὁποῖος συγκρίνει ἐπίσης τὸ ἀξίω-
μα τοῦ Αἶαντα μὲ τοὺς στίχους 1319-21 τῆς Ἡλέκτρας, βλ. καὶ Stinton, ὁ.π. (σ. 74,
σημ. 1) 477 σημ. 79 (βλ. παραπάνω, σ. 73). Ὅπως σημειώνει ὁ Whitman, ὁ.π.
(σ. 74, σημ. 1) 168, ἡ Ἡλέκτρα ἐκφράζει κάτι οἰκουμενικὸ καθῶς τοποθετεῖται στὰ
πλαίσια τῆς πόλης. Πβ. Ἰσοκράτης, IV 95:...ἀλλ' ὥσπερ τῶν ἀνδρῶν τοῖς καλοῖς κα-
θαοῖς αἰρετώτερόν ἐστιν καλῶς ἀποθανεῖν ἢ ζῆν αἰσχροῦς, οὕτω καὶ τῶν πόλεων ταῖς
ὑπερεχούσαις λυσιτελεῖν ἐξ ἀνθρώπων ἀφανισθῆναι μᾶλλον ἢ δούλαις ὀφθῆναι γενομέναις.

ἀλλά δημόσια, διαμαρτυρία (στ. 817κ.), κι ὄχι παίρνοντας ἓνα ξίφος γιὰ ν' αὐτοκτονήσει κρυφά, ὅπως ὁ Αἴας. Τὸ δίλημμα τῆς ἡρώιδας δὲν εἶναι ἀνάμεσα στήν προσωπική δόξα, στὸ αἶσθημα τοῦ πρὸς ἑαυτὸν καθήκοντος καὶ στήν καταισχύνη, ἀλλὰ ἀνάμεσα στήν ἐλευθερία καὶ στήν ὑποταγή στους ἐχθρούς της, σὲ δύο τυράννους, ἀνάμεσα στήν προάσπιση τῶν ἀνθρωπίνων δικαιωμάτων της καὶ στήν ἀποδοχή τῆς βίας καὶ τῆς ἀνομίας¹. Ὁ Αἴας ἀρνεῖται νὰ ζήσει μὲ τοὺς ἄλλους τῆς μεθηρωικῆς κοινωνίας, τὸ δίλημά του εἶναι σχετικὰ μὲ τὸ τί ταιριάζει σ' ἓναν ἥρωα. Ἡ αὐτοεπιβεβαίωση τοῦ Αἴαντα (ὅπως καὶ τοῦ Ὀρέστη) νοεῖται ὡς ἡ κατοχή τῆς θέσης τοῦ στήν κορυφή τῆς κοινωνικῆς πυραμίδας. Ἡ Ἡλέκτρα, ἀντίθετα, αὐτοπροσδιορίζεται ὡς ἄνθρωπος μέσα στὶς συνθηκῆς ζωῆς τῶν ἐλεύθερων ἀνθρώπων στήν κλασικὴ πόλη. Μέσα ἀπὸ τὴ δική της περίπτωση οἱ παραδοσιακὲς ἀξίες παρουσιάζονται κάτω ἀπὸ νέο φῶς καὶ ἀποκτοῦν οἰκουμενικὸ περιεχόμενο. Ἡ αὐτοεπιβεβαίωση τῆς Ἡλέκτρας νοεῖται ὡς ἡ κατοχή τῆς θέσης της ἀνάμεσα στους ἐλεύθερους, ἐξωτερικὰ καὶ ἐσωτερικὰ, πολίτες. Κι ὅπως στὸν Αἴαντα (στ. 682 καὶ 1243) ὁ Σοφοκλῆς χρησιμοποιοῖ τὴ λέξη οἱ πολλοὶ πὺ παραπέμπει στήν ἀθηναϊκὴ δημοκρατικὴ γλῶσσα², παρόμοια καὶ στήν Ἡλέκτρα (στ. 367) χρησιμοποιοῖ τὴ λέξη οἱ πλείστοι³: ὁ Αἴας δὲ συγχρωτίζεται μὲ τὴν πλειοψηφία, ἐνῶ ἡ Ἡλέκτρα πιστεύει ὅτι τὴν ἀνυποταγή της τὴν ἐπικροτεῖ ἡ πλειοψηφία. Ἄλλωστε, τὰ δικά της κίνητρα δὲν εἶναι ἀνταγωνιστικά. Ἐξάλλου, ἡ φράση τοῖς καλῶς πεφυκόσιν δὲν ἀναφέρεται στήν ἀριστοκρατικὴ καταγωγή τους. Στὴ σκέψη τῆς Ἡλέκτρας ἡ ἔννοια τῆς φύσεως ἀναφέρεται στὴ συμπεριφορὰ τοῦ ἀνθρώπου καὶ στὸ βαθύτερο ἐγὼ του⁴, ἐνῶ ἡ ἔννοια τοῦ καλοῦ ἔχει ἠθικὸ περιεχόμενο, δὲ

1. Σὲ παρόμοιο δίλημμα βρέθηκαν καὶ οἱ Μῆλιοι, βλ. Θουκ. 5.100 ἡμῖν γε τοῖς ἔτι ἐλευθέροις πολλὴ κακότης καὶ δειλία μὴ πᾶν πρὸ τοῦ δουλεῦσαι ἐπεξελεθεῖν, 5.101-2 [ΑΘ.] οὐ γὰρ περὶ ἀνδραγαθίας ὁ ἀγὼν ἀπὸ τοῦ ἴσου ὑμῖν, μὴ αἰσχύνειν ὀφλεῖν, περὶ δὲ σωτηρίας μᾶλλον ἢ βουλή, πρὸς τοὺς κρείσσονας πολλῶ μὴ ἀνθίστασθαι. [ΜΗΛ.] ...καὶ ἡμῖν τὸ μὲν εἶξαι εὐθὺς ἀνέλπιστον, μετὰ δὲ τοῦ ὀρωμένου ἔτι καὶ στήναι ἐλπίς ὀρθῶς. Πβ. ἐπίσης, 2.64.3 γνῶτε δὲ ὄνομα μέγιστον αὐτὴν ἔχουσαν ἐν ὑπάσιν ἀνθρώποις διὰ τὰ ταῖς ξυμφοραῖς μὴ εἶκειν, πλείστα δὲ σώματα καὶ πόρους ἀνηλωκέναι πολέμῳ ... (πβ. Ἡλ. στ. 359-61 οὐδέ...τούτοις ὑπεικάθοιμι).

2. Βλ. Β.Μ.Υ. Knox, «The Ajax of Sophocles», στὸ: *Word and action* (Baltimore and London 1979) 148 καὶ σημ. 120 [=HSPH 65 (1961) 1-37].

3. Πβ. καὶ Θουκ. 2.37.1 καὶ ὄνομα μὲν διὰ τὸ μὴ ἐς ὀλίγους ἀλλ' ἐς πλείονας οἰκεῖν δημοκρατία κέκληται, βλ. Loraux, ὁ.π. (σ. 79, σημ. 3) 182.

4. Πβ. Kamerbeek, ὁ.π. (σ. 74, σημ. 2) σ. 136 (στὸ στ. 1023), βλ. καὶ C. E. Hajistephanou, *The use of φύσις and its cognates in Greek tragedy with special reference to character drawing* (Nicosia 1975) 31 (ὁ ὁποῖος, ὅμως, συνδέει τὴν εὐγενὴ φύση μὲ τὴν καταγωγή). Ἐδῶ ἡ Ἡλέκτρα μιλεῖ ὡς ἐλεύθερος ἄνθρωπος, μὲ ἠθικὴ ἀκεραιότητα, κι ὄχι ὡς βασιλοπούλα πὺ διεκδικεῖ τὰ προνόμιά της, ὅπως ὑποστηρίζει ὁ Hajistephanou. Ἐξάλλου, ἡ ἡρώιδα θεωρεῖ ὅτι ἡ μητέρα της, πὺ ἔχει ἀριστοκρα-

συνδέεται με τὸ συμφέρον ἢ τὰ ἀποτελέσματα¹. Ἡ ἥρωίδα τοῦ Σοφοκλῆ πιστεύει σὲ μιὰ νέα ἀρετὴν τοῦ ἀνθρώπου ποὺ δὲν καθορίζεται ἀπὸ τὴν καταγωγὴ ἢ τὸν πλοῦτο² (πβ. καὶ τὸ ἐπίθετο *χρηστός*, παραπάνω. Ἐξάλλου, ἀξιοπρόσεκτη εἶναι καὶ ἡ χρῆσις ἠθικοῦ λεξιλογίου στὴ ρήσις της). Τὸ δικό της δόγμα στὴ ζωὴ εἶναι ὅτι ὅσοι ἐκ φύσεως διαθέτουν ἠθικὴ ἀκεραιότητα καὶ ὑψηλὸ φρόνημα (ὅπως ἡ ἴδια), πρέπει νὰ ζοῦν μὲ ἀξιοπρέπεια, μὲ αὐτοσεβασμό, μὲ τιμὴ, ὄχι ἀπλῶς νὰ ζοῦν (πβ. τὰ σαρκαστικὰ λόγια της πρὸς τὴ ρεαλιστρία Χρυσόθεμη: οὐ ζῶ; κακῶς μὲν, οἶδ', ἐπαρκούντως δ' ἐμοί, στ. 354). Ἡ ἴδια, περιμένοντας τὸν Ὀρέστη, ὑπομένει τὴν καταπίεση, τὴν ταπείνωση καὶ τὴν ἀδικία, σὰν νὰ ἦταν ὄντως δούλα³, ἐνῶ ταυτόχρονα διαπιστώνει ὅτι ἀλλοιώνεται ἡ εὐγενικὴ φύσις της ἀπὸ τὴν ἀκραία συμπεριφορὰ της⁴. Ἡ ἀδερφή της ἔχει ἀπωλέσει τὴν ἀξιοπρέπειά της, ἀφοῦ ἔχει ὑποταγεῖ χωρὶς ἀντίστασιν⁵. Καὶ οἱ δύο περιπτώσεις εἶναι ἐπονεϊδιστες⁶. Πρέπει νὰ ἀποδείξουν καὶ οἱ δύο ὅτι γεννήθηκαν ἐλεύθερες, ὅτι

τικὴ καταγωγὴ, δὲν ἔχει εὐγενικὴ καὶ ἠθικὴ φύσις, βλ. στ. 287 ἢ *λόγοισι γενναία γυνή, 439x. εἰ μὴ τλημορεστάτη γυνή / πασιῶν ἔβλαστε, 608x. εἰ γὰρ πέφυκα τῶνδε τῶν ἔργων ἴδρις, / σχεδὸν τι τὴν σὴν οὐ καταισχύνω φύσιν. Ὀρθῶς ὁ Stinton, ὁ.π. (σ. 74, σημ. 1) 477 σημ. 78, ὑποστηρίζει ὅτι ἡ Ἡλέκτρα ἔχει καλὴ φύσις καὶ ὅτι ἡ ἀπρεπὴς συμπεριφορὰ της δὲν ὀφείλεται στὴν κακὴ φύσις της, ἀλλὰ στὶς περιστάσεις (στ. 307-9). Βλ. καὶ στ. 617x., καὶ ἐπίσης σ. 72, σημ. 2, παραπάνω. Ἄλλωστε, ἀπρεπὴς εἶναι μόνον ὁ λόγος τῆς Ἡλέκτρας, ἐνῶ τῆς μητέρας της ἀπρεπὴ εἶναι καὶ τὰ ἔργα (στ. 586).*

1. Βλ. Kirkwood, ὁ.π. (σ. 72, σημ. 2) 240. Βλ. στ. 237, 593, 1320.

2. Πβ. Κακριδῆς, ὁ.π. (σ. 68, σημ. 2) 65. Ἄλλωστε, στὰ χρόνια τοῦ Πελοποννησιακοῦ πολέμου ἡ ἔννοια τῆς ἀρετῆς εἶναι συνυφασμένη μὲ τὴν ἱκανότητα τῶν ἀνθρώπων καὶ τῶν πόλεων νὰ διατηρήσουν τὴν ἐλευθερίαν τους καὶ τὴν ἀνεξαρτησίαν τους. Ἡ ἀποτυχία σ' αὐτὸ θεωροῦνταν *αἰσχρόν*, βλ. A.W.H. Adkins, *Merit and responsibility. A study in Greek values* (Oxford 1960) 224.

3. Πβ. ὡστόσο στ. 1049 *πάσαι δέδοκται ταῦτα κοῦ νεωστί μοι. Πιστεῦε ὁμως ὅτι ἡ ἀποκατάστασις τῆς τιμῆς τοῦ πατέρα της καὶ τῆς δικῆς της ἔπρεπε νὰ εἶναι ἔργο τοῦ Ὀρέστη, πβ. καὶ στ. 1023, βλ. παρακάτω. Ὀρθῶς ὁ A. Maddalena σημειώνει ὅτι ἡ ἥρωίδα παίρνει τὴν ἀπόφασιν νὰ σκοτώσῃ τὸν Αἰγισθο μόνον ὕστερα ἀπὸ τὴν ἀναγγελίαν τοῦ «θανάτου» τοῦ ἀδερφοῦ της καὶ τὴν ἐπιστροφὴν τῆς Χρυσόθεμης, βλ. *Sophocle* (Torino 1959) 192 σημ. 72.*

4. Ὡς ἐδῶ ἡ Ἡλέκτρα εἶχε ὁμολογήσει ὅτι μόνον γι' αὐτὸ αἰσθανόταν ντροπὴ, βλ. καὶ A. S. McDevitt, «Shame, honour and the hero in Sophocles' Electra», *Antichthon* 17 (1983) 11. Πβ. καὶ Σιμωνίδης 542. 17x. (*PMG*) *πράξας γὰρ ἐδ' πᾶς ἀνὴρ ἀγαθός, / κακός δ' εἰ κακῶς*, βλ. Finley, ὁ.π. (σ. 65, σημ. 3) 51, σημ. 1.

5. Πβ. Θουκ. 5. 100-2, βλ. παραπάνω, σ. 85, σημ. 1, 4.61.5 καὶ οὐ τοῖς ἄρχεσιν βουλομένοις μέμφομαι, ἀλλὰ τοῖς ὑπακούουσιν ἐτοιμοτέροις οἴσιν.

6. Μὲ τὰ ἀριστοκρατικὰ κριτήρια ἡ περίπτωση τῆς Χρυσόθεμης δὲν εἶναι *αἰσχρά*, ἀφοῦ δὲν ἔχει ἀπωλέσει τὴ θέσιν της μέσα στὸ παλάτι, καὶ ἐπιπλέον σέβεται τοὺς ἀνωτέρους της, ὡς ὀφείλει. Ἡ περιπτώσις της, ὁμως, εἶναι *αἰσχρά* μὲ τὰ κριτήρια τῆς δημοκρατικῆς πόλης (στ. 367 *οὕτω γὰρ φανῆι πλείστοις κακῆ*). Γιὰ τὴ δύναμιν τοῦ ἀθηναϊκοῦ αἰσθηματος ἐναντίον τῆς ὑποταγῆς, βλ. Dover, ὁ.π. (σ. 68, σημ. 3) 303. Ἡ περίπτωση

δὲ φοβοῦνται. Γι' αὐτὸ πρέπει ν' ἀναλάβουν δράση. Ὁ ἀγώνας τῆς Ἡλέκτρας ἔχει ὡς κίνητρα τὶς πανανθρώπινες ἠθικὲς ἀξίες, τὴν ἐλευθερία, τὴν ἀξιοπρέπεια καὶ τὴν κοινωνικὴ καταξίωση ὡς ἠθικὰ ἀκέραιων ἀτόμων (ὄχι ὡς θυγατέρων ἐνὸς βασιλιᾶ). Μὲ τέτοιους ὅρους ὀρίζει τὴν ἔννοια τῆς τιμῆς, δηλαδὴ, τὰ δικαιώματά της ὡς ἀνθρώπου, ὄχι ὡς βασιλοπούλας. Ἄς σημειώσουμε, ὅτι γιὰ τὶς στερήσεις ποὺ ὑφίσταται χρησιμοποίησε τὸ ἐπίρρημα *κακῶς* (στ. 354), ἐνῶ γιὰ τὴ ζωὴ κάτω ἀπὸ τὸ ζυγὸ τῆς βίας χρησιμοποιοεῖ τὸ ἐπίρρημα *αἰσχροῦς* (στ. 989), ἐπειδὴ αὐτὸ θεωρεῖ ἐπονεϊδιστο, δηλαδὴ *ἀτιμίαν*¹. Ἐκεῖνοι ποὺ ἐπέβαλαν στὶς δύο ἀδερφές τὸν αἰσχροὺν βίον διακυβεύουν τὶς συνεργατικὲς ἀξίες γιὰ χάρη τῶν ἀνταγωνιστικῶν. Ὅμως, ἡ στέρηση τῶν προνομίων της μέσα στὸ παλάτι, ὁ «κοινωνικὸς ξεπεσμός», δὲ ντροπιᾶζει τὴν Ἡλέκτρα, μόνον ἀποτελεῖ παραβίαση τοῦ δικαίου καὶ ὡς ἐκ τούτου λειτουργεῖ θετικὰ στὴν ἀναμέτρησή της μὲ τὴ συνειδήσή της². Ἀντίθετα, τὴν τιμῆν τῆς ἀδερφῆς της μέσα στὸ παλάτι τὴ θεωρεῖ ἐξαγορὰ συνειδήσεως. Τέτοια δῶρα ἢ Ἡλέκτρα τὰ ἀποποιεῖται, ὄχι γιὰτὶ πληγώθηκε τὸ ἀτομικιστικὸ γόητρό της καὶ ἀρνεῖται νὰ συμφιλιωθεῖ, ὅπως ὁ Ἀχιλλεὺς στὴν Ἰλιάδα, ἀλλὰ γιὰτὶ θὰ ντρεπόταν τὸν ἑαυτὸ της, θὰ τὸν πρόδιδε (στ. 359-364)³. Ἡ ἡρωίδα δὲν ἐκποιεῖ τὶς ἀξίες της γιὰ νὰ αὐτοσυντηρηθεῖ, ὅπως ἡ ἀδερφή της.

Ἡ ῥήση τῆς Ἡλέκτρας εἶναι θεμελιωμένη πάνω στὰ ὑψηλὰ ιδεώδη τῆς Ἀθήνας τοῦ Περικλῆ καὶ γενικότερα συνδέει τὸ ἔργο μὲ τὴ σύγχρονη πραγματικότητα⁴. Ἡ μορφή τῆς ἡρωίδας εἶναι μιὰ ἀθηναϊκὴ καὶ ὄχι ὀμη-

τῆς Ἡλέκτρας γίνεται κατανοητὴ ὡς αἰσχρὰ μὲ τὰ δικά της ἐσωτερικὰ κριτήρια, μὲ βάση τὴν εἰκόνα ποὺ ἔχει γιὰ τὸν ἑαυτὸ της. Ἡ ἡρωίδα δὲ θέλει ν' ἀποδοκιμάζει ἢ ἴδια τὸν ἑαυτὸ της. Πβ. καὶ Dover ὁ.π., 222.

1. Πβ. Θουκ. 2.40.1: *πλοῦτω τε ἔργου μᾶλλον καιρῶ ἢ λόγου κόμπω χρώμεθα, καὶ τὸ πένεσθαι οὐχ ὁμολογεῖν τινὶ αἰσχροῦν, ἀλλὰ μὴ διαφεύγειν ἔργω αἰσχίον*. Ἀντίθετα ἀπὸ τὴ θυγατέρα της, ἡ Κλυταιμνήστρα ἐξαργῶ τὴν ὑπαρξή της ἀπὸ τὴ διατήρηση τῆς θέσης της, βλ. S. Wiersma, «Women in Sophocles», *Mnemosyne* 37 (1984) 54.

2. Δηλαδὴ, ἔχει ἐπίγνωση ὅτι ἡ δυστυχία της ὀφείλεται στὸ γεγονός ὅτι πράττει τὸ καθήκον της, βλ. καὶ παραπάνω, σ. 80, σημ. 1, καὶ Ἀντιφῶν, *Περὶ τοῦ χορευτοῦ* 1: *εἰ «δ» ἄρα τις καὶ ἀναγκάζοιτο κινδυνεύειν, τοῦτο γοῦν ὑπάρχειν, ὅπερ μέγιστον ἐγὼ νομίζω ἐν πράγματι τοιοῦτω, αὐτὸν ἑαυτῶ συνειδέειν μηδὲν ἐξημαρτηκότι ...* Βλ. καὶ Dover, ὁ.π. (σ. 68, σημ. 3) 221.

3. Δὲν εἶναι τὸ συναίσθημα αὐτὸ ποὺ πρωτίστως κινεῖ τὴν Ἡλέκτρα, εἶναι ἡ πίστη της ὅτι τὸ ἄνομο βασιλικὸ ζεῦγος ἔχει ὑποσκάψει τὴν ἔννοια τοῦ δικαίου καὶ τὰ θεμέλια τῶν κοινωνικῶν θεσμῶν, εἶναι ἡ αἴσθησις τοῦ καθήκοντος. Ὁ Ἀχιλλεὺς, ἀντίθετα, δὲν ὑποχωρεῖ ἐπειδὴ οἰδάνεται *καρδίη χόλω* (Ἰλ. 9.646). Στὸ στίχο 364 τῆς Ἡλέκτρας (τῆς σῆς δ' οὐκ ἐρῶ τιμῆς λαχεῖν) γίνεται φανερό ὅτι ἡ σημασία τὴν ὁποία προσδίδει στὴν ἔννοια τῆς τιμῆς ἢ ἡρωίδα ὑπερβαίνει τὴν παραδοσιακὴ - ἀριστοκρατικὴ σημασία.

4. Πβ. τὰ ὑψηλὰ ιδεώδη τοῦ Ἐπιταφίου τοῦ Περικλῆ καὶ τὸν κυνισμό τῶν Ἀθηναίων στὸ Διάλογο τῶν Μηθίων. Βλ. ἰδιαιτέρα Θουκ. 2.40. 4-5 οὐ γὰρ πάσχοντες εὐ, ἀλλὰ δρώντες κτώμεθα τοὺς φίλους. βεβαιότερος δὲ ὁ δράσας τὴν χάριν ὥστε ὀφειλομένην δι'

ρική σύλληψη (ὅπως εἶναι ὁ Ὁρέστης, βλ. Μέρος Α'). Ὅμως ἡ Χρυσόθεμη δὲ θὰ πεισθεῖ ν' ἀκολουθήσει τὴν ἀδερφή της, θέτοντας ὑπεράνω τῆς τιμῆς, τοῦ δικαίου καὶ τῆς δόξας, τὴν ἀσφάλεια τῆς ζωῆς τους, μολονότι παραδέχεται (ἀντίθετα ἀπὸ τὴν Ἰσμήνη στὴν Ἀντιγόνη)¹, ὅτι τὸ ἐγγχείρημα ποὺ προτείνει ἡ ἀδερφή της θὰ ἔχει τὴν κοινωνικὴ ἐπιδοκιμασία καὶ ὅτι στηρίζεται στὸ δίκαιο (στ. 1005κ. *λύει γὰρ ἡμᾶς οὐδὲν οὐδ' ἐπωφελεῖ / βάξιν καλὴν λαβόντε δυσκλεῶς θανεῖν*, 1042κ. *ἀλλ' ἔστιν ἔνθα χὴ δίκη βλάβην φέρει*)². Θεωρεῖ τὸ θάνατο μείζον κακόν (στ. 1003), ἀντίθετα ἀπὸ τὴν Ἡλέκτρα (στ. 821κ. *ὡς χάρις μὲν, ἦν κτάνη / λύπη δ', ἐὰν ζῶ τοῦ βίου δ' οὐδεὶς πόθος*), ἡ ὁποία δὲν πιστεύει ὅτι ὑπάρχουν μείζονα δεινὰ ἀπὸ αὐτὰ πρὸς βιώνει (στ. 376κ.). Ἡ ἄρνηση τῆς ἀδερφῆς της προσβάλλει τὴν Ἡλέκτρα, στ. 1035 *ἀλλ' οὐν ἐπίστω γ' οἱ μ' ἀτιμίας ἄγεις*, καὶ γιὰ ἄλλη μιὰ φορὰ τοποθετεῖ τὴ Χρυσόθεμη στὸ «στρατόπεδο» τῆς Κλυταιμνήστρας, θεωρώντας τὴν προδότρια: *ἐλθοῦσα μητρὶ ταῦτα πάντ' ἔξειπε σῆ* (στ. 1033. πβ. καὶ 342κκ., 365κκ., καὶ τὰ λόγια τοῦ Χοροῦ στὸ στάσιμο ποὺ ἀκολουθεῖ, στ. 1074κ. *πρόδοτος δὲ μόνα σαλεύει / ἅ παις*). Ἡ Ἡλέκτρα προσδίδει στὴν ἔννοια τῆς ἀτιμίας διαφοροτικὴ σημασία ἀπὸ ἐκεῖνη ποὺ τῆς προσδίδει ὁ Ὁρέστης στὴν προσευχὴ του, στὸν πρόλογο³. Διαπιστώνει ὅτι ἀπέτυχε νὰ μετατρέψῃ τὴν ἀδερφή της σὲ μιὰ ἀκεραιωμένη προσωπικότητα, ὥστε νὰ διακινδυνεύσει τὴ ζωὴ της γιὰ χάρι τοῦ δικαίου καὶ τῶν πανανθρωπίνων ἠθικῶν ἀξιών, καὶ μ' αὐτὸ τὸν τρόπο ν' ἀποσεισῇ ἀπὸ πάνω της τὸ στίγμα τῆς δειλίας καὶ τῆς προδοσίας (πβ. στ. 365κκ.), καὶ νὰ πάψῃ νὰ ζεῖ αἰσχροῦς. Ἡ Χρυσόθεμη δὲν ἐπιδεικνύει τὸ δέοντα σεβασμὸ ἀπέναντι στὶς ἀξίες τῆς ἀδερφῆς της, τίς περιφρονεῖ, καὶ μὲ τὴ στάση της αὐτὴ φαίνεται νὰ προσδίδει κύρος στὸ ἄνομο ζεῦγος καὶ νὰ θεωρεῖ τὴν Ἡλέκτρα κατώτερη. Ταυτόχρονα ἀποποιεῖται τίς εὐθύνες της πρὸς τὸν οἶκο τοῦ πατέρα τους. Μὲ τὴ στάση ποὺ τηρεῖ τιμᾶ τὸ ἄνομο ζεῦγος καὶ συνακόλουθα

εὐνοίας φ' δέδωκε σφύζειν' ὁ δὲ ἀντοφείλων ἀμβλύτερος, εἰδὼς οὐκ ἐς χάριν, ἀλλ' ἐς ἀφελήματα τὴν ἀρετὴν ἀποδώσων. καὶ μόνοι οὐ τοῦ ξυμφέροντος μᾶλλον λογισμῶ ἢ τῆς ἐλευθερίας τῷ πιστῷ ἀδελῶς τινὰ ὠφελοῦμεν. Ὁ Πελοποννησιακὸς πόλεμος συμβολίζει τὸν ἐκφυλισμὸ τοῦ ἐλληνικοῦ πνεύματος καὶ ἡ ρῆση τῆς Ἡλέκτρας τὴν καταξίωσή του.

1. Βλ. Ἀντ. 78-9 *ἐγὼ μὲν οὐκ ἄτιμα ποιοῦμαι, τὸ δὲ / βίᾳ πολιτῶν δοῦν' ἔφην ἀμύχανος.* Ὅπως σημειώνει ἡ Gardiner, δ.π. (σ. 72, σημ. 1) 154, οὔτε ἡ Χρυσόθεμη, οὔτε ὁ Χορὸς διαφωνοῦν μὲ τὴν ἠθικὴ ἢ πολιτικὴ πλευρὰ τῆς πρότασης τῆς Ἡλέκτρας.

2. Ἡ στάση τῆς Χρυσόθεμης χαρακτηρίζει τὴν μετὰ τὸν Περικλῆ ἐποχὴ, πβ. Θουκ. 6.83.2 καὶ *νῦν τῆς ἡμετέρας ἀσφαλείας ἔνεκα καὶ ἐνθάδε παρόντες ὀρώμεν καὶ ὑμῖν ταῦτ' ἀξιοφύροντα.* Πβ., ὡστόσο, Λυκούργος, *Κατὰ Λεωκράτους* 49: *Εἰ δὲ δεῖ καὶ παραδοξότατον μὲν εἶπεῖν, ἀληθὲς δὲ, ἐκείνοι νικῶντες ἀπέθανον. Τὰ γὰρ δῶλα τοῦ πολέμου τοῖς ἀγαθοῖς ἀνδράσιμ' ἐστὶν ἐλευθερία καὶ ἀρετὴ ... τὴν γὰρ δουλείαν φεύγοντες εὐκλεῶ θάνατον αἰροῦνται* (δηλαδή, ὅ,τι πρεσβεύει καὶ ἡ Ἡλέκτρα).

3. Βλ. Μέρος Α', σσ. 250-53.

ἀτιμάζει τὴν ἀδερφή της, τὴν ταπεινώνει, ἀφοῦ δὲν τὴν ἀποδέχεται ὡς πρότυπο ἥθους¹.

Γιὰ ἄλλη μιὰ φορά ἡ ἥρωίδα θὰ θεωρήσει τὸν ἑαυτό της ἄτιμον, ὅταν ὁ Ὀρέστης θὰ τῆς πεῖ ὅτι δὲν τῆς ἀρμόζει νὰ θρηνεῖ τὸ νεκρὸ ἀδερφό της [ἐπειδὴ εἶναι ζωντανός]: οὐ σοι προσήκει τήνδε προσφωνεῖν φάτιν. / [Ἠλ. οὕτως ἄτιμός εἰμι τοῦ τεθνηκότος; (στ. 1213-4). Στὸ σημεῖο αὐτὸ φοβᾶται ὅτι ὁ συνομιλητὴς της τὴν περιφρονεῖ, δὲν τὴ θεωρεῖ ἄξια νὰ εἶναι ἀδερφή ἐνὸς Ὀρέστη (ὕστερα ἀπὸ τὴ δόξα ποὺ κατέκτησε στοὺς Πανελλήνιους ἀγῶνες), ἐπειδὴ ζεῖ αἰσχυρῶς, σὰν ὄντως δούλα, σὰν ἓνα κατώτερο ὄν ποὺ δὲν ἔχει δικαιώματα, κι ἐπομένως οὔτε τὸ δικαίωμα νὰ θρηνεῖ ἓναν ἐνδοξο ἄντρα.

Ἡ ἄρνηση τῆς Ἡλέκτρας νὰ ὑποταγεῖ στὸ δίκαιο τοῦ ἰσχυροτέρου ποὺ στηρίζεται στὴ δύναμη, ἐκπηγάζει ἀπὸ τὸ βαθύτερο στρώμα τῆς φύσης της, δὲν εἶναι ἀπόρροια τῆς ἀγωγῆς κάποιου Παιδαγωγοῦ. Ὅταν θὰ πάρει τὴν ἀπόφαση νὰ δολοφονήσῃ τὸν Αἴγισθο μόνη της, θὰ πεῖ: ἀλλ' ἢ φύσει γε, τὸν δὲ νοῦν ἤσσων τότε (στ. 1023). Ἡ ἀσυμβίβαστη καὶ γενναία φύση της, ποὺ τὴν ὀδηγεῖ, ὑπερβαίνει τὰ κοινὰ ἀνθρώπινα ὄρια τοῦ φόβου καὶ τῆς αὐτοπροστασίας².

Στοὺς στίχους 577-83 ἡ Ἡλέκτρα εἶχε ἀπορρίψει τὸ δίκαιο τῆς ἀνταπόδοσης πάνω στὸ ὅποιο στήριζε τὴν ἀπολογία της ἢ Κλυταιμνήστρα γιὰ

1. Βλ. καὶ Jebb, ὁ.π. (σ. 68, σημ. 1) σ. 144 καὶ πβ. στ. 1018...σ' ἀπορρίψουσιν... Πβ. καὶ Σοφ. Ἄντ. 516 εἰ τοί σφε τιμᾶς ἐξ ἴσου τῷ δυσεβεῖ. Πβ. ἐπίσης Θουκ. 6.89.2 (Ἀλκιβιάδης) καὶ διατελοῦντός μου προθύμου ὑμεῖς πρὸς Ἀθηναίους καταλασσόμενοι τοῖς μὲν ἐμοῖς ἐχθροῖς δύναμιν δι' ἐκείνων πράξαντες, ἐμοὶ δὲ ἀτιμίαν περιέθετε. Στὸ στίχο 358 ἡ Ἡλέκτρα εἶχε κατηγορήσει τὴν ἀδερφή της ὅτι εἶναι σύμμαχος τῶν δολοφόνων τοῦ πατέρα τους (τοῖς φονεῦσι τοῦ πατρὸς ξύνει), καὶ τὸ ἴδιο πιστεύει κι ἐδῶ. Αὐτὸ τὸ θεωρεῖ ἀτιμίαν γιὰ τὴν ἴδια, ἀφοῦ εἶναι ἀδερφή τῆς Χρυσόθεμης, πβ. Εὐρ. ἀπ. 812.9 (Φοῖνιξ) τοιοῦτός ἐστιν οἷσπερ ἤδεται ξυνών, Ἀντιφῶν 87 Β 62 (D. -K.) οἷω τις ἂν τὸ πλεῖστον τῆς ἡμέρας συνῆ, τοιοῦτον ἀνάγκη γενέσθαι καὶ αὐτὸν τοὺς τρόπους. Ἀντίθετα, ὁ Kells ὑποστηρίζει ὅτι ἡ Χρυσόθεμη ἀτιμάζει τὴν ἀδερφή της, ἐπειδὴ δὲν τὴν ὑπακούει ὡς μικρότερη ποὺ εἶναι ἀπὸ τὴν Ἡλέκτρα, βλ. ὁ.π. (σ. 70, σημ. 1), σ. 176. Ὁ Kamerbeek στὸ ὑπόμνημά του, σ. 139, ἐρμηνεύει τὰ λόγια τῆς Ἡλέκτρας ὡς ἐξῆς: ἡ ἄρνηση τῆς Χρυσόθεμης νὰ τὴν ἀκολουθήσῃ, τὴν ὀδηγεῖ στὴν ἀτιμία, ἀφοῦ ὁ κύριος στόχος τῆς ἥρωιδας (ὅπως καὶ τοῦ ὁμηρικοῦ ἥρωα) εἶναι νὰ διατηρήσῃ τὴν τιμὴ της, δηλαδὴ νὰ πάρει ἐκδίκηση γιὰ τὸ φόνο τοῦ πατέρα της. Κατὰ τὴν ἔκθεσή μου, οἱ δύο πρᾶπάνω ἐρμηνεῖες δὲ φαίνεται νὰ εὐσταθοῦν.

2. Πβ. καὶ στ. 1027 ζηλώ σε τοῦ νοῦ, πῆς δὲ δειλίας στυγῶ, 396κκ. [Χρ.] τοῖς κρατοῦσι δ' εἰκαθεῖν. [Ἠλ.] οὐκ ἐμοὺς τρόπους λέγεις... πεσοῦμεθ', εἰ χρή, πατρὶ τιμωρούμενοι. Πολλοὶ κριτικοὶ ὑποστηρίζουν ὅτι ἡ φύση τῆς Ἡλέκτρας εἶναι βίαιη καὶ παρορμητικὴ. Κατὰ τὴν ἔκθεσή μου, στὸ στίχο 1023 (ἀλλ' ἢ φύσει γε...) ἡ ἥρωίδα ἐννοεῖ ὅτι αὐτὸ ποὺ τὴ χαρακτηρίζει ὡς ἄνθρωπο εἶναι ἡ ἠθικὴ δύναμη καὶ ἀκεραιότητα, ἡ εὐψυχία (ποὺ ἡ καταπίεση δὲ στάθηκε ἱκανὴ νὰ κάμψῃ, βλ. Jebb, ὁ.π., xxiii, Segal, ὁ.π. (σ. 70, σημ. 1) 282). Πβ. καὶ στ. 257, καὶ Knox, ὁ.π. (σ. 67, σημ. 1) 125, σημ. 18, Hajistephanou, ὁ.π. (σ. 85, σημ. 4) 134.

τὸ φόνου τοῦ Ἀγαμέμνονα. Σὲ καίνο τὸ σημεῖο ἢ θέση τῆς ἡρωίδας ἦταν «νόμῳ», δηλαδή, πρέπει νὰ ὑφιστάμεθα τὴν ἀδικία κι ὄχι νὰ τὴν ἀνταποδίδουμε¹. Στὴ ρήση τῆς, ὅμως (στ. 947κκ.), ἢ Ἡλέκτρα μιλεῖ «φύσει», δέχεται τὸ δίκαιο τῆς ἀνταπόδοσης, ἀπορρίπτει τὸ «νόμῳ» τῆς ἀνθρώπινης συμπεριφορᾶς, ἀφοῦ εἶναι ἢ ἴδια ποὺ ἀδικεῖται². Ἡ ἡρωίδα τοῦ Σοφοκλῆ δὲν παρουσιάζεται ὡς ἀντίποδας τῆς Χρυσόθεμης μόνον, ἀλλὰ καὶ τοῦ Ὀρέστη, καθὼς τὰ δύο ἀδέρφια τῆς ἐκπροσωποῦν τὸ «θέσει», ἐνῶ ἢ ἴδια ἐκπροσωπεῖ τὸ «φύσει» τῆς ἀνθρώπινης συμπεριφορᾶς³. Ἡ Χρυσόθεμη ἔχει διδαχθεῖ νὰ ὑπακούει στοὺς ἀνωτέρους τῆς (βλ. καὶ στ. 343κ.) καὶ ὅτι «τοῖς δυνατοῖς οὐκ ἐριστά», ὅπως συμβουλεύει τὴν Ἡλέκτρα ὁ ἐκπρόσωπος τῆς κοινῆς λογικῆς, ὁ Χορὸς (στ. 219-20). Ἡ στάση τῆς ἀπέναντι στὴν κατάσταση εἶναι αὐτὴ ποὺ θὰ περίμενε κανεὶς ἀπὸ μία γυναίκα. Ὁ Ὀρέστης ἔχει ἀνατραφεῖ σύμφωνα μὲ τὸν ἠθικὸ κώδικα τῆς ἀριστοκρατικῆς κοινωνίας καὶ πρέπει νὰ φανεῖ ἀντάξιός τοῦ πατέρα του. Εἶναι ὑπόλογος ἀπέναντι στὸν Παιδαγωγό του. Ἡ περίπτωση τῆς Ἡλέκτρας, ὅμως, εἶναι διαφορετικὴ. Ἡ ἡρωίδα τοῦ Σοφοκλῆ δὲ «διδάσκειται» (στ. 330)⁴ καὶ εἶναι ὑπόλογη ἀπέναντι στὸν ἑαυτὸ τῆς, στὴ συνείδησή της. Αὐτὸ ποὺ τὴν κινεῖ εἶναι κάτι ἐσωτερικόν. Μέσω τῆς ἡρωίδας τοῦ ὁ ποιητῆς ἀπεικονίζει τὴ δύναμη τῆς φύσης, ποὺ ἀπασχόλησε τὴ σκέψη τῆς ἐποχῆς του⁵. Ἡ

1. Τὸ ἐπιχείρημα τῆς Ἡλέκτρας εἶναι, βέβαια, ρητορικόν, γιὰ νὰ ἀντικρούσει τὴν Κλυταιμνήστρα, πβ. Dale, δ.π. (σ. 77, σημ. 4). Οἱ θεατὲς τοῦ Σοφοκλῆ δὲ θὰ ἀναζητοῦσαν ὑπαινιγμούς πέρα ἀπὸ τὰ συγκεκριμένα συμφραζόμενα, βλ. M. Heath, *The poetics of Greek tragedy* (London 1987) 137.

2. Βλ. Πλάτ. *Γοργ.* 483a φύσει μὲν γὰρ πᾶν αἰσχίον ἐστὶν ὅπερ καὶ κάκιον, τὸ ἀδικεῖσθαι, νόμῳ δὲ τὸ ἀδικεῖν. Οὐδὲ γὰρ ἀνδρὸς τοῦτο γ' ἐστὶν τὸ πάθημα, τὸ ἀδικεῖσθαι, ἀλλ' ἀνδραπόδου τινός, φ' κρεῖττόν ἐστιν τεθνάναι ἢ ζῆν, ὅστις ἀδικούμενος καὶ προσηλακισόμενος μὴ οἶός τέ ἐστιν αὐτός αὐτῷ βοηθεῖν μηδὲ ἄλλῳ οὐ ἂν κήδηται. Στους στίχους 818-22 ἢ ἐπιθυμία τῆς ἡρωίδας ἦταν νὰ πεθάνει, κι αὐτό, σύμφωνα μὲ τὴν παραπάνω ἀποψη, εἶναι μιὰ ἀντίδραση δούλου. Ὁ Κηοχ, ἀντίθετα, ὑποστηρίζει ὅτι ὁ θάνατος εἶναι τὸ λογικὸ τέλος τοῦ ἥρωα ποὺ ἀρνεῖται νὰ συμβιβαστεῖ, ὁ θάνατος εἶναι ἢ ἐλευθερία του, βλ. δ.π. (σ. 67, σημ. 1) 36. Ἐξᾴλλου, στους στίχους 245κκ. ἢ ἀνταποδοτικὴ δικαιοσύνη προβάλλεται ὡς κοινωνικόν, ὄχι ἀτομικόν αἶτημα, πβ. καὶ Linforth, δ.π. (σ. 66, σημ. 1) 93.

3. Γιὰ τὴν ἐννοία τῆς φύσεως στὸ ἔργο, συνδεδεμένης μὲ τὸ πρόσωπο τῆς Ἡλέκτρας, βλ. Woodard, δ.π. (σ. 74, σημ. 2) 213κ., 216.

4. Πβ. ὅμως τὴν εἰρωνεῖα στὸ στίχο 621 αἰσχροῖς γὰρ αἰσχρὰ πράγματ' ἐκδιδάσκειται, βλ. Blundell, δ.π. (σ. 69, σημ. 1) 181: ἢ εὐγενικὴ φύση τῆς ἔχει ἀλλοιωθεῖ ἀπὸ τὴν παιδεία ποὺ ἔλαβε ἀπὸ τὴ μητέρα τῆς (ἢ γνωστὴ ἀντίθεση φύσις - νόμος), βλ. Cairns, δ.π. (σ. 69, σημ. 1) 247, κι ἐπίσης Stinton, δ.π. (σ. 74, σημ. 1).

5. Βλ. π.χ. Ἀντιφῶν 87 B 44, A, Col. 2, 3-30 (D.-K.), ὁ ὁποῖος ὑποστηρίζει ὅτι οἱ νόμοι τῆς φύσης (= οἱ ἐσωτερικὲς καταβολὲς τοῦ ἀνθρώπου) καθορίζουν τὴν ἀνθρώπινη συμπεριφορὰ περισσότερο ἀπὸ τοὺς νόμους τῆς κοινωνίας, βλ. Finley, δ.π. (σ. 77, σημ. 1) 63κκ. καὶ Segal, δ.π. (σ. 77, σημ. 2) 535 καὶ σημ. 81.

Ἡλέκτρα δρᾷ ἀντίθετα πρὸς τὰ νόμιμα, τὶς συμβάσεις τῆς κοινωνίας, ἀκολουθώντας τὰ φύσει ξύμφυτα πού τὴν ὀδηγοῦν στὴν ἠθικὴ σωτηρία¹. Ἔτσι ἀμύνεται στὴ βία. Ἐπιδεικνύοντας, ἕμως, αὐτοσυγκράτηση (πβ. τὸν δὲ νοῦν ἤσσωι τότε, στ. 1023), ἐβλαπτε τὸν ἑαυτὸ της, ὅπως τὸν ἐβλαπτε στὴν οὐσία καὶ ἡ Χρυσόθεμη, ἀφοῦ καὶ οἱ δύο ἀδερφὲς ζοῦσαν σὲ καθεστῶς καταπίεσης². Στὸ πρόσωπο τοῦ Ὀρέστη καὶ τῆς Χρυσόθεμης ὁ ποιητὴς παρουσιάζει τὶς συμβατικὲς ἀνάγκες τοῦ ἀνθρώπου: κοινωνικὸ γόητρο, πλοῦτος / ἥσυχη, τακτοποιημένη ζωὴ. Ἀλλὰ στὸ πρόσωπο τῆς Ἡλέκτρας παρουσιάζει τὶς ἔμφυτες καὶ βασικὲς ἀνάγκες του³: ἐλευθερία, προστασία τῆς ἀξιοπρέπειας, δικαιοσύνη, ἀγάπη, δηλαδή, τὶς πανανθρώπινες ἠθικὲς ἀξίες. Ὑπάρχει ἕμως καὶ μιὰ ἄλλη φυσικὴ ροπὴ τοῦ ἀνθρώπου, αὐτὴ πού ἀπεικονίζει ὁ ποιητὴς μέσα ἀπὸ τὰ πρόσωπα τῆς Κλυταιμνήστρας καὶ τοῦ Αἰγίσθου. Εἶναι ἡ ἐπιδίωξη τῆς δύναμης καὶ τοῦ κέρδους μὲ κάθε μέσον, εἶναι ἡ ἐπιβολὴ τοῦ ἰσχυροῦ στὸν ἀδύνατο, ἀποσυνδεδεμένη ἀπὸ τὸ δίκαιο καὶ τὸν ἔλεος⁴. Ἡ Ἱστορία τοῦ Θουκυδίδη περιλαμβάνει πολλὰ τέτοια παραδείγματα.

1. Ὅπως ὑποστηρίζει ἡ ἴδια, οἱ ἀρχές της εἶναι ἔκφραση ἑνὸς φυσικοῦ νόμου (στ. 237κκ. πῶς ἐπὶ τοῖς φθιμένοις ἀμελεῖν καλόν; / ἐν τίνι τοῦτ' ἐβλαστ' ἀνθρώπων;), βλ. Woodard, ὁ.π. (σ. 74, σημ. 2) 214, Kells, ὁ.π. (σ. 70, σημ. 1) σ. 97 (ὁ ὁποῖος διακρίνει ἐδῶ τὴν ἀντίθεση φύσις - νόμος). Γιὰ τὴν ἠθικὴ βάση στὴν ὁποία θέτει ὁ Σοφοκλῆς τὴ δύναμη τῆς φύσης καὶ τὴ σύνδεσή της μὲ τὰ θεϊκὰ νόμιμα, βλ. τὴν περίληψη τῆς διατριβῆς τῆς M.M. Gardiner, Φύσις and νόμος in the plays of Sophocles, *HSPH* 79 (1975) 360-1. Γιὰ τὴ ροπὴ τῆς ἀνθρώπινης φύσης πρὸς τὴν ἀνάκτηση τῆς ἐλευθερίας, βλ. Θουκ. 3.46.5 (παραπάνω, σ. 68, σημ. 2).

2. Πβ. καὶ στ. 1013-4 [Χρ.] αὐτὴ δὲ νοῦν σχέζ ἀλλὰ τῷ χρόνῳ ποτέ, / σθένουσα μηδὲν τοῖς κρατοῦσιν εἰκαθεῖν, 1024 ἄσκει τοιαύτη νοῦν δι' αἰῶνος μένειν, 1027 [Ἡλ.] ζηλώσε τοῦ νοῦ, τῆς δὲ δειλίας στυγῶν, 945 πόνοι τοι χωρὶς οὐδὲν εὐτυχεῖ. Ἡ Ἡλέκτρα συνειδητοποιεῖ πλέον ὅτι ὁ λόγος ὡς μέσον ἀντίστασης δὲν εἶναι ἐπαρκές, αὐτὸ πού ἀπαιτεῖ ἡ κατάστασις εἶναι τὸ ἔργον. Ὅπως σημειώνει ὁ Whitman, ὁ.π. (σ. 74, σημ. 1) 170, «The longer she resists, the more she learns how to resist». Ὑστερα ἀπὸ τὸ «θάνατο» τοῦ ἀδερφοῦ της θὰ ἀντιληφθεῖ ὅτι μάταια περιμένε βοήθεια ἀπ' ἐξω, ἐνῶ θὰ μπορούσε ν' ἀναλάβει δράση μόνη της - ὅπως τελικὰ ἀποφασίζει νὰ πράξει - καὶ νὰ ἐμποδίσαι τὴν ἀτιμίαν της καὶ τὴν ἀλλοίωσι τοῦ χαρακτήρα της. Κατὰ τὴν ἀποψή μου, ἡ σκέψη τῆς ἡρωίδας ἀπηγεῖ μιὰ ἀποψή τῆς ἐποχῆς, ὅτι δηλαδή, πρέπει νὰ προκαταλαμβάνουμε τοὺς ἐχθρούς μας, βλ. Ἀντιφῶν 87 B 44, A, Col. 4, 31-5, 3 (D.-K.) καὶ / οὔτινες ἂν πα- / θόντες ἀμύνων- / ται καὶ μὴ αὐτοὶ / ἄρχωσι τοῦ δρᾶν, Θουκ. 1.33.4 ... καὶ προεπιβουλεύει αὐτοῖς μᾶλλον ἢ ἀντεπιβουλεύειν, (βλ. J.H. Finley, Jr., *HSPH* 50 (1939) 71).

3. Πβ. Ἀντιφῶν 87 B 44, A, Col. 1, 23-33 (D.-K.) τὰ μὲν γὰρ / τῶν νόμων / ἐπίθετα, τὰ δὲ / τῆς φύσεως ἀ- / γαγκαῖα' καὶ τὰ μὲν τῶν νό- / μων ὁμολογη- / θέντα οὐ φύν- / τ' ἐστίν, τὰ δὲ / τῆς φύσεως φύν- / τα οὐχ ὁμολογη- / θέντα.

4. Πβ. Θουκ. 1.76.2... τὸν ἤσσω ὑπὸ τοῦ δυνατωτέρου κατείργεσθαι, 5.105.2 ἡγούμεθα γὰρ τό τε θεῖον δόξῃ τὸ ἀνθρώπειόν τε σαφῶς διὰ παντός ὑπὸ φύσεως ἀναγκαίας, οὐδ' ἂν κρατῆ, ἄρχειν' καὶ ἡμεῖς οὔτε θέντες τὸν νόμον οὔτε κειμένῳ πρῶτοι χρησάμενοι, ὅττα

Συνοψίζοντας, η *Ἡλέκτρα* τοῦ Σοφοκλῆ δὲ φαίνεται νὰ εἶναι πρωτίστως ἓνα ἔργο οἰκογενειακῆς ἐκδίκησης (βεντέτας), ἀλλὰ μᾶλλον ἓνα ἔργο διαφορετικῶν ἀντιλήψεων γιὰ τὴν ἀξία τῆς ζωῆς¹, ἓνα ἔργο ποῦ θίγει θεμελιώδη ζητήματα τοῦ ἀνθρωπίνου βίου, καὶ κυρίως τὸ ζήτημα τῆς δικαιοσύνης σὲ μιὰ κοινωνία, ἀλλὰ καὶ τῆς ἠθικῆς σχετικοκρατίας, ποῦ σφράγισε τὴ ζωὴ τῆς Ἀθήνας στὶς τελευταῖες δεκαετίες τοῦ πέμπτου αἰώνα². Ἄν τὸ ἐρμηνεύσουμε μὲ συγκεκριμένους ἱστορικούς ὅρους, θὰ καταλήξουμε στὸ συμπέρασμα ὅτι δὲν εἶναι προβληματικὸ ἔργο³, ὅπως ὑποστηρίζουν πολλοὶ κριτικοί. Ἡ ἔννοια τῆς τιμῆς, ὅπως τὴν ἀντιλαμβάνεται ἡ *Ἡλέκτρα*, παρουσιάζεται ὡς σύγχρονη ἀθηναϊκὴ ἀντίληψη γιὰ τὴ ζωὴ, ἀλλὰ σὲ μιὰ περίοδο ἠθικῆς παρακμῆς, ἡ ὁποία ὀδήγησε στὴν καταστροφὴ τὸ μεγάλο ἔργο τοῦ Περικλῆ, καθὼς παρατεινόταν ὁ πόλεμος. Ἡ Ἀθήνα δὲν ὑπερασπιζόταν πλέον τὴν ἐλευθερίαν της καὶ τὸ δίκαιο, ἀλλὰ τὴν ἡγεμονία της καὶ τὸ συμφέρον. Ἡ *Ἡλέκτρα* ἐκπροσωπεῖ κάτι αἰώνιο καὶ ἰσχυρὸ στὴν ἀνθρώπινη κατάσταση, τὴν ἀνελέτη ἀντιδύναμη ποῦ νομοτελειακὰ τσακίζει τὴ βία⁴, τὴν ἐκρηξὴ τῶν δυνάμεων τῆς ἀνθρώπινης φύσης ποῦ κα-

δὲ παραλαβόντες καὶ ἐσόμενον ἐς αἰεὶ καταλείποντες χρώμεθα αὐτῶ, Δημόκριτος 68 B 267 φύσει τὸ ἄρχειν οἰκίηιον τῶ κρέσσονι. Τὸ νέο βασιλικὸ ζεῦγος τῶν Μυκηνῶν κινεῖται ἀπὸ τὸ φόβο καὶ τὴν πλεονεξία, ὅπως καὶ οἱ Ἀθηναῖοι στὴν ὑπόθεση τῆς νήσου Μήλου, πβ. H. Lloyd-Jones, *The justice of Zeus* (Univ. of California Pr. 21983) 248.

1. Βλ. καὶ Woodard, *δ.π.* (σ. 73, σημ. 2) 163κ.

2. Πβ. Θουκ. 3.82.3-4 ὁ δὲ πόλεμος ὑφελῶν τὴν εὐπορίαν τοῦ καθ' ἡμέραν βίαιος διδάσκαλος καὶ πρὸς τὰ παρόντα τὰς ὀργὰς τῶν πολλῶν ὁμοιοῖ ... καὶ τὴν εἰρωθίαν ἀξίωσιν τῶν ὀνομάτων ἐς τὰ ἔργα ἀντήλλαξαν τῇ δικαιοῦσει. τόλμα μὲν γὰρ ἀλόγιστος ἀνδρεία φιλέταιρος ἐνομίσθη, μέλλησις δὲ προμηθῆς δειλία εὐπρεπής, τὸ δὲ σῶφρον τοῦ ἀνάνδρου πρόσχημα, καὶ τὸ πρὸς ἅπαν ξυνητόν ἐπὶ πᾶν ἀργόν. Βλ. καὶ Segal, *δ.π.* (σ. 70, σημ. 1) 290, B.X. de Wet, «The Electra of Sophocles. A study in social values», *AClass* 20 (1977) 23-29.

3. Βλ. καὶ Segal, *δ.π.* (σ. 77, σημ. 2) 541, 545.

4. Πβ. Θουκ. 3.46.5 χρῆ δὲ τοὺς ἐλευθέρους οὐκ ἀφισταμένους σφόδρα κολάζειν, ἀλλὰ πρὶν ἀποστῆναι σφόδρα φυλάσσειν καὶ προκαταλαμβάνειν ὅπως μὴδ' ἐς ἐπίνοιαν τοῦτου ἴωσι, κρατήσαντάς τε ὅτι ἐπ' ἐλάχιστον τὴν αἰτίαν ἐπιφέρειν, 5.104 ὁμοῦ δὲ πιστευόμεν τῇ μὲν τύχῃ ἐκ τοῦ θεοῦ μὴ ἐλασσώσεσθαι, ὅτι ὅσοι πρὸς οὐ δικαίους ἰστάμεθα... καὶ Εὐρ. *Τρω* 95-7 μῶρος δὲ θνητῶν ὅστις ἐκπορθεῖ πόλεις / ναοὺς τε τύμβους θ', ἱερὰ τῶν κεκημηκότων / ἐρημίᾳ δούς <σφ> αὐτὸς ὤλεθ' ἴστερον, βλ. Finley, *δ.π.* (σ. 65, σημ. 3) 55. Στὴν Ἱστορία τοῦ Θουκυδίδη ἡ ὑπόθεση τῆς νήσου Μήλου ἀκολουθεῖται ἀπὸ τὴ διήγηση γιὰ τὴ Σικελικὴ ἐκστρατεία, ἡ ὁποία καταδεικνύει τὴν ἀποψη τοῦ ἱστορικοῦ σχετικὰ μὲ τὴν ἀλληλουχία τῶν γεγονότων. Τὰ δύο αὐτὰ γεγονότα ἀποτελοῦν παραδείγματα ὕβρεως καὶ ἄτης. Ὁ Θουκυδίδης παρουσίασε τὴν ἱστορία τῆς ἀθηναϊκῆς ἡγεμονίας μὲ τραγικούς ὅρους, βλ. Lloyd-Jones, *δ.π.*, 142-4. Καὶ στὴν *Ἡλέκτρα* τοῦ Σοφοκλῆ ὁ Ζεὺς καὶ ἡ Δίκη ἔχουν τὴ θέση τοὺς στὸ ἔργο, βλ. Lloyd-Jones, *δ.π.*, 112. Πβ. καὶ Πλάτ. *Πολ.* 351d 4 (Σωκράτης) *Στάσεις γάρ που, ὦ Θρασύμαχε, ἢ γε ἀδικία καὶ μίση καὶ μάχας ἐν ἀλλήλοις παρέχει, ἢ δὲ δικαιοσύνη ὁμόνοιαν καὶ φιλίαν.* Κι ὅπως ὁ-

ταπιέστηκαν καὶ χλευάστηκαν¹. Ὁ Σοφοκλῆς οὔτε ἐπιδιοκιμάζει, οὔτε καταδικάζει, μόνο περιγράφει.

ποστηρίζει ὁ Segal, δ.π. (σ. 77, σημ. 2) 535, ἡ τραγωδία Ἡλέκτρα τοῦ Σοφοκλῆ εἶναι ἡ τραγωδία τῆς Ἀθήνας.

1. Αὐτὸ ὑποστηρίζει ὁ Knox γιὰ τὴ Μήδεια τοῦ Εὐριπίδη, βλ. «The Medea of Euripides», δ.π. (σ. 85, σημ. 2) 305. [=YCS 25 (1977) 193-225]. Πβ. καὶ Woodard, δ.π. (σ. 74, σημ. 2) 216, Leinieks, δ.π. (σ. 72, σημ. 2) 146.

MARY MANTZIOU

S U M M A R Y

THE CONCEPT OF *TIME* ('HONOUR') IN SOPHOCLES' *ELECTRA*

PART II

In the first part of my paper (see *Dodone: «Philologia»* 23 (1994) 249-273) I have argued that Orestes' (narrow) conception of *τιμή* is contrasted with Electra's, and also that his language and attitude reflect the «world of the drama», *i.e.* the heroic -aristocratic world. In the present paper I examine Electra's conception of *τιμή*, which is universal. Orestes' sister is an athenian (notably Periclean), not homeric, conception. Her language and attitude reflect the «world of the theatre», that is, contemporary reality and thought, as presented by Thucydides in the History, and by other authors. Electra is an example of human nature's impulse towards universal human rights (freedom, self-respect, protection of dignity, and the like). She defines *τιμή* by internal criteria; she responds to internal sanctions and equates τὸ συμφέρον with τὸ καλόν and τὸ δίκαιον. She does not struggle for her royal privileges, but for her rights as a free-born citizen in a democratic polis, and also for justice. This is how she defines *τιμή*. The rhesis of Electra in ll. 947-989 is examined in detail, as far as language, thought and argumentation are concerned: it is a document of classical, not heroic, ideals, as well as a specimen of rhetorical and sophistic argumentation.

I conclude that the *Electra* of Sophocles is not primarily a vendetta play, but rather a play about different conceptions of the value of life.